

Denne publikasjonen må gjerne siteres og brukes. Copyrightreglene tilsier at kildehenvisning blir oppgitt.

Forfatters adresse:

Per Martin Tvensberg

Warangu Mois

EE-46231 Varangu

Estland

E-mail: warangu@gmail.com

Utgiver:

Norsk Skogfinsk Museum

N0-2256 Grue Finnskog

E-mail: post@skogfinnsmuseum.no

Omslag: Tore Hansen

Trykk: Flisa Trykkeri AS

ISBN 978-82-93036-00-5

4

Forord	7
Terminologi	9
Definisjoner	10
Mennesket	15, 37, 41, 43
Plogen	17, 45, 59, 81
Noita.....	23, 83, 90
Huuhta.....	26, 29, 56, 83
Øksa og øksemennene.....	28, 33, 38, 41, 86
Klima.....	30, 69, 74
Samarbeid.....	16, 30, 85
Seterbruk.....	35, 70
Klan, familie, samfunn....	16, 36, 58, 71, 80, 85, 89
Rune, sagn, eventyr.....	18, 21, 39, 83, 103, 104
Rug og roer.....	45, 47, 66, 86
Språk	15, 101
Ild.....	56, 100
Tromme og dans.....	83, 98, 100
Ergot.....	13, 48, 53
Temming av dyr.....	60, 100

Svedjeprosedyren.....	62, 65
Gjerde.....	68
Ria.....	88
Buskapsskotsel.....	74
Vikingferdene.....	73
Ptiha.....	84
Interaksjon.....	88
Skogeierne.....	91
Værvarel.....	95
Emmerhvete.....	101
Kjerringa med staven.....	104
Litteratur.....	107

5

Side 6 er bilde

Forord

Finnskogkulturen har her sine røtter østover, og finnes over hele det nordlige Eur-Asia. Svedjebruket var hovednæringen til skogfynnene. Svedjebruk var en meget arealkrevende driftsform, og medførte stadig behov for nye arealer. Dette var bakgrunnen for den folkevandringen som langsomt spredte seg vestover. De søkte til stadig nye skogområder, og trengte granskog med god bonitet. Til Norge kom skogfynnene i 1620-1630-åra. De første slo seg ned i grensetraktene mot Sverige, men spredte seg videre på Østlandet til Telemark i vest. Det er registrert skogfinsk besetting i 40 kommuner i Hedmark, Oppland, Buskerud, Oslo, Akershus, Østfold og Telemark fylker.

Norsk Skogfinsk Museums hovedoppgåve er å ta våre på og formidle videre den skogfinske kulturarven.

Per Martin Tvensberg er en av de som har mest kunnskap om den skogfinske kulturen.

Jeg anbefaler derfor dette skriftet til alle som er interessert i å bli bedre kjent med dette tema.

Ragnhild Queseth Haarstad

Styreleder i Norsk Skogfinsk Museum.

15. august 2009

SVEDJEBRUK

Svedjebruket på Finnskogen er utgangspunktet for denne studien. Som etterkommer etter finnskoginger, har dette emnet alltid vært av interesse for meg. Da jeg lærte bokstavene, leste jeg bakpå ei bok i peisestua hjemme; Kansatieteellinen Arkisto. Far ba meg spørre bestemor, da jeg ville vite hva dette betydde, men hun forsøkt Bare å roe meg ned, med å si at det var nok noe mystisk finsk. Det kan hende at dette også blir en mangelfull presentasjon av svedjebruket og en for hypotetisk framstilling. Men jeg er av den oppfatning, at dristige hypoteser er langt å foretrekke framfor ingen hypoteser i det hele tatt. Om noen skulle påvise at mine funderinger ikke holder mål, så er det for meg Bare å ønske dette velkommen. Hypoteser må jo prøves ut, ellers vinner man aldri ny kunnskap, og det er ambisjonen med mine streiftog inn i den ukjente og spennende førtiden.

Terminologien i svedjebrukslitteraturen er ofte forvirrende og inkonsekvent. Jeg vil anbefale Spencers kommentarer (Spencer 1966 6) og appendix B (Spencer 1966 175), som behandler denne terminologien. Engelsk litteratur bruker "slash-and-bum / shifting cultivation". Shifting betyr skifte av dyrkingssted, og med cultivation menes oftest i eldre litteratur et enklere jordbruk enn, "agriculture" står for, også om dette ikke er nærmere grunnlagt. "Swidden" blir lite brukt i dagens litteratur, og er helt utelatt i flere nyere ordbøker.

9

Jeg ser det derfor som nødvendig, Først å presentere tre definisjoner:

Svedjebruk betyr her dyrking av hominidenes og senere menneskenes matvekster på nybrente vegetasjons områder, skog, i færre antall år enn den tidsperioden de samme områdene overlates til naturlig gjenvekst (Conklin 1961 27).

Dette er den eldste formen for matproduksjon som proto menneskene har utviklet gjennom millioner av år. Svedjebruk er i løpet av dette lange tidsspennet utviklet til å bli en kompleks prosess, som krever koordinert samhandling av en større gruppe. Denne livsformen kan føres tilbake til Afrika og/eller Kina, der forløperne til Homo erectus (det oppreiste mennesket) hadde sin gryende oppkomst for mer enn fem millioner år siden. Senere spredde de seg ut over hele verden, også til Nord-Europa for mindre enn en million år siden. Men det er mye mindre enn en million år siden Homo sapiens (det mennesket som vet og kan) kom fra Afrika til Eurasia. De var da opplyste og erfarne mennesker allerede. Svedjebruket er sterkt samfunnsdannende. Den minste enheten var klanen, svedjelaget, men flere grupper samarbeidet. Lederens, kuningas, hadde mange funksjoner, det var ikke Bare praktiske, men også politiske og religiøse. Svedjebruket var mobilt; klanen flyttet til nye skoger, for å brenne og dyrke. De har ikke hatt monumentale anlegg. Det er derfor vanskelig å etterspore dem arkeologisk, selv med erfaring fra undersøkelser av Terra Preta (trekull holdig jord). Svedjen varierte fra en enkelt på stedet, til en periodisk besetting, avbrutt av et passe langt øde tidsintervall. Denne hvileperioden var nødvendig for skogens gjenvekst. Undersøkelser av fjellhuler og andre naturgitte gunstige boplasser, har avdekket mange kulturlag på hverandre med ødeperioder innimellom. Disse lagene forteller om kulturens utvikling. Her skal jeg, i tilfeldig orden, Bare nevne noen slike steder: Catalhoyuk i Tyrkia, Altamira i Nord Spania, Jeriko i Israel, Kostenki Voronezh i Russland, Skara Brea på Orknøyene og Vistehola på Jæren.

10

I våre dager er vi vant til stasjonære forhold, og til overmål er vi opplært i den europeiske tradisjon, som har betraktet svedjebruk som en enklere, primitiv livsform uten nevneverdig kulturell organisasjon. Denne holdningen er nok årsaken til at forskere har vært lite interessert i svedjebruket. Det er mange fellestrekk som preger de ulike svedjebrukskulturer, såkalte "primitive, selvvrerte" trekk. De var nomader som ønsket å ha få ting å dra på, men ferdigheter og kunnskap var ingen tung bær. Svedjebrukskultur er grunnlaget for våre dagers samfunn; våre verdinormer, skikker, ideer og konvensjoner. Åkerbruket er for ungt til at det kan ha influert i noen vesentlig grad på menneskehetens utviklingshistorie, men likevel domineres vært daglige liv av dets manifestasjoner. Det er hovedsakelig den tropiske regnskogen, som idag har svedjebrukere, og de er på vikende front. "Den eldste av alle jordbruksmetoder er svedjebruket. " - Det har bedrivits i Sverige sedan uraldriga tider och som det synes i allt större omfattning ju lengre tillbaka vi kornmer i tiden. Det ar det eldsta systemet for all odling, åtminstone av skogbevuxen mark, være sig det gjeller att beframja grasvaxten eller bereda marken for sedessådd" (Arenander 1923 99). "Kauran Karjalan ahoille, Rukeheni Ruotsin maalle, - Vehnat viskoan Virohon, -Kylvan ohrat Suomen maalle, - Hernehet Hamehen maalle, - Josta vilja virtoavi, - Vilja vierahan katehen" (Kaukonen 1984 II, 252); Havre på Karelens svedjer, -Rug på Sveriges marker, -Vete avkaster Estland, - Bygg vokser på Suomis marker, - Erter på Hamås marker, - Her strømmer kornet på, - Komet er alltid ved siden.

Stasjonært svedjebruk er kontinuerlig dyrking av matvekster på brente vegetasjonsrester etter forrige sesongs innhøsting på spesielt bearbejdede steder. Eksempel på stasjonært svedjebruk er Levadasystemer for regulering av vanntilførselen fra fjellene over. Andre eksempler er utnyttelsen av den varme fuktige dagluften, som kondenserer og avgir vann nattetid når luften tvinges oppover

11

skråninger og avkjøles. Her foregikk svedjebuket også på kunstig oppbygget skrånende "terreng"; som på de hengende hager, pyramider (puha raamid), ziggurater og andre monumentale ofte kjegleformede anlegg (hauta). Megalittiske monumenter i Nabta Playa i Sudan er blant de eldste store menneskebyggverk. I Vest-Europa finnes rester av megalittiske monumenter; Stonehenge og Durringham Walls på Salisbury sletten i Wales, steinrekkene ved Carnac i Frankrike og Palagiu på Korsika, for å nevne noen store anlegg som har vært i bruk inntil ca. 1500 f.Kr.. Det stasjonære svedjebuket er meget mangfoldig og komplekst, men de er lett å finne i landskapet. Derfor har mange flere vitenskapsgrener kommet med i aktiv forskning her, enn ved studiet av nomadisk svedjebuket.

Åkerbruk er dyrking av matvekster på brennt, ryddet og siden årlig mekanisk bearbeidet jord, eller på jord som er beriket ved temporære oversvømmelser eller annen natur påvirkning. Elvedaler som Eufkrat og Tigris i Mesopotamia, Nilen i Egypt, Indus i India, Yangtse og Den Gule Flod i Kina er eksempler på dette. Åkerbrukeren idag har liten eller ingen kunnskap om rydningsmåten. Dette ligger oftest langt bakover i førtiden, og er dermed irrelevant for hans daglige virke. Det påvirker ikke livsgrunnlaget, med mindre han bryter nytt land. Menneskers pløying og harving av jorda er den yngste av de tre dyrkingsmetodene. Omkring 1300 f.Kr. ekspanderte Indoeuropeere vestover Lilleasia og Balkan og fortsatte videre inn i Europa. På sin vei lærte de å smelte tellurisk jern av hettittene. Den europeiske jernalderen begynner ca. 800 f.Kr. Herodot (484-425 f.Kr.) forteller legenden om skyterne som fikk plogen sendt fra himmelen. Jernplogen kom til å revolusjonere jordbruket. Den enkelte åkerbrukeren har hele ansvaret for matproduksjonen uten noe nødvendig samarbeid med naboen. Det enkelte menneskets etikk og moral, men også makt ble avgjørende. Individets bevissthet om ansvar, synd og frelse og dermed også tro vokste fram. Troen på og respekten for en Frelser/Gud vinner fram, en tro som en nødvendig korreksjon i overlevelsesprosessen. Åkerbruksreligionen blir en

12

monoteistisk religion. Den krever en personlig tro; jeg tror på en Gud. Det kreves fortsatt resurser i form av jord, kunnskap og arbeidskraft, men i tillegg blir det nødvendig med nye lover, fordi det etter hvert ville ha blitt kaotisk uten nye regler for menneskenes sameksistens.

Det gamle mobile samfunnet med sine ritualer og sosiale systemer ble totalt forvandlet ved overgangen til åkerbruket. Ved Middelhavet skjedde dette før romersk keiser tid, og nordover kom forandringen noe senere. Etter en tids bruk av den samme jorda, blomstret en dødelig soppsykdom opp, ergot, særlig kraftig i området som nå er Frankrike - Tyskland. Det hevdes til og med at den påvirket oppdelingen av Mellomeuropa i disse to kongerikene. **Ergot** spredte seg til England og videre nordover i Europa, og kan være en sterkt medvirkende årsak til Grønlands avfolkning i senmiddelalderen. Rugen var spesielt utsatt for dette smittefarlige soppangrepet, men det vil bli omtalt senere i denne publikasjonen.

Mange kulturelement fra svedjebuket fulgte med inn i jordbruksamfunnet. Mennesket trenger sine sosiale omgivelser for å få bekreftelse på sin egen identitet. De gamle funksjonærene fikk nye tilsvarende oppgaver; svedjelederen ble høvdingen, den allmektige, voldsomme lederen som alle måtte adlyde. Økse mannen ble livegen bonde på en tilmålt parsell jord, etter at storfamiliens ledere hadde fordelt arealene seg imellom, og den svakeste ble trell. Avlingen ble fordelt slik som før. Bonden fikk som oftest beholde en tredjedel av avlingen eller en femtedel på kunstig vannet mark. Dette ble grunnlaget for en ny sosial lagdeling og spesialisering av ulike grupper i det nye samfunnet. Fellesskapet var ikke så altomfattende lengre, og ulike grupperinger kom i strid med hverandre om retten til å eie jorda. Skiftende maktallianser sørget for politisk stabilitet for å unngå å bli erobret eller for å erobre. Mye av jernet gikk med til krigføring i stedet for matproduksjon. Tidligere tiders steinredskaper hadde ikke vært brukbare i strid. Materialismen ble en

13

pådriver, og eiendomsretten ble en maktfaktor, som gjorde det nødvendig med håndhevelse av nye regler for å dempe stridighetene. Sammenslåing av små kongedømmer, basert på politisk strategi, ble vanlig praksis. Ny organisering og legale / sosiale strukturer oppsto rundt i Europa. Dette kom senest her i nord, som f.eks. i Mælarsområdet (Hyenstrand 1974). Her fikk kristendommen først innpass i vikingtiden. Kirken var avhengig av et sterkt åkerbruk før den kunne vinne fram med en individuell personlig tro på Kvite-Krist.

En meget stor variasjon innen svedjemetodene har utviklet seg gjennom tidene, beroende på de mange impliserte variable faktorene; klima, topografi, tilgang på skog / jord, vegetasjon, arbeidskraft, teknologi og erfaring. Svedjebukerne har normalt vært nomader, og de satte få lesbare spor etter seg, bortsett fra store endringer i den naturlige gjenvæksten. Vegetasjonsendringene er ofte feilaktig tolket som om de var upåvirket av mennesket. Et kontroversielt tema har vært forholdet mellom populasjon og produksjon av mat; avkastningens størrelse i forhold til folketallet. Registrerte data fra den ene kulturen er som oftest lite sammenlignbare med en annen kultur, og innhenting av relevante data er også svært komplisert, ofte fordi forskeren ikke kjenner den fremmede kulturen godt nok. En vanlig mangel er at perioden for gjenvækst ikke har vært tilstrekkelig tatt hensyn til. Overproduksjon var vanlig og derfor en uberegnelig faktor. Måleenhetene fikk ny betydning i åkerbruket, men nevningene levde videre. Nå ble de basert på åkerbrukets parametere;

en "øks" ble lik en ,lott", men hvor mye arbeid er det? Hvor mye rug er en "stakk"? "Haken" var tidligere det samme som svedjen, men i åkerbruket ble det et arealmål.

Utover i middelalderen overtok åkerbruket matproduksjonen også her i Norden. Åkerbruk har ført til at kvaliteten på matkornet stadig vekk blir dårligere, mens kvantiteten har økt. Antallet "tunnland" pr. haken økt, men tunnland var heller ikke opprinnelig noen arealenhet. I Estland ble haken-tallet mye større i 1500-åra enn det

14

hadde vært på 1200-tallet (Johansen 1925 2), for nå var haken og tunnland i ferd med å bli arealtall. I kildene fra 1300-tallet er svedjebbruk og åkerbruk adskilt; "acker ungerodet und gerodet I ungebuet und gebuet I ungeploget und geploget I agri inculti et culti"(Johansen 1925 80). I denne overgangstiden fantes ennå ingen arealstandarder og variasjonene var derfor uoversiktlige.

Menneskets historie er kompleks, men historiens gang kan spores om man starter med forholdet mellom landskap, flora, fauna og klima. Ved å registrere menneskets innvirkning på naturen i sitt arbeide for å oppnå tilsiktet matproduksjon, kan man også observere sammenhengen mellom næringen og sosiale endringer. RegistrerBare naturendringer og klimaskiftninger har påvirket svedjebbruket, som også har en etnologisk, sosial og teknologisk dimensjon. Dets regularitet kan forstås ved studie over en lengre periode under de kontinuerlige kulturelle og, økologiske endringer (Conklin 1961 29). Ved å rangere lokale variasjoner på ulike steder over tid, kan man påvise systematiske relasjoner mellom onkologiske komponenter og deres metodiske avhengighet av hverandre. Forøvrig finnes mange andre avhengighetsforhold som kan være til nytte i forskningen av svedjebbruket. Brenning for å rydde nytt åkerland eller brenning for grasproduksjon kalles ikke svedjebbruk i denne sammenhengen. Jeg har valgt å holde rydningsbrenning utenfor i denne studien, fordi oppgaven ville bli en annen ved å involvere dette tema. Men mitt valg må ikke tolkes dit hen at nyridding og grasproduksjon ikke har vært av betydning.

Studie av svedjebbruket må nødvendigvis innebære at man setter seg inn i de praktiske detaljene og deres relasjon til hverandre. Språket er også en god medhjelper i denne sammenhengen. Talen er gammel og den har en logisk og semantisk oppbygning. Likedanne ordstammer har som oftest et nært etymologisk slektskap. Derfor står en del finske ord i parentes etter det tilsvarende norske uttrykket, og her uten noen nærmere kommentar. Svedjebbrukets matproduksjon i

15

stikkordsform blir: Først stedsvalg og så følger hogst, brenning, såing, høsting og til slutt gjenvekst. Naturlige påvirkninger som måtte vurderes kan deles i tre grupper: klima (ilna) -jord (maa) -liv (elo). Menneskets bidrag kan også deles i tre grupper: teknologi (kirves) - sosial orden (kirjo) -erfaring (ruhnu). Lederen av svedjelaget (noita) måtte til enhver tid å ha oversikt over egen klans aktiviteter for å kunne sette sammen disse tre parameterne til en slags "rubik-teming" ifølge erfaring og sin egen bevisste tenkning. Under tidsperspektivet omhandler de tre første stikkordene fjerning av den bestående vegetasjonen, og dette kontrolleres av mennesket. De tre neste omhandler den nye vegetasjonen; avlingen og gjenveksten av ny skog. Tiden mellom innhøsting og gjenvekst varierer fra direkte overgang til gjenvekst via et antall år med sekundær bruk av svedjen (vuomå) til aldri noen gjenvekst; dvs. direkte overgang fra avling (piiha) til stasjonær gårdsbruk / boplass (piha). Naturgitte påvirkninger må noita Bare registrere og ta hensyn til i sin vurdering; klima med nedbør, vind, temperatur, dreneringsforhold, jordart, topografi, flora og fauna, mens han behersker det medbragte kulturfrø. Noita koordinerer slik at alt klaffer; teknologi med adekvat behandling av området til rett tid, hugging, brenning og sosial orden med svedjelagets funksjoner. Runediktningen var en trofast medhjelper ved utnyttelsen av tidligere tiders erfaringer og kunnskaper, og diktene har heldigvis evnen til å overleve.

Svedjebbruket krevde et stort antall mennesker, for at gruppen kunne overleve som en operativ enhet, og det er en kompleks syklus av synkroniserte prosesser utført av enkeltindivider og/eller grupper i et forpliktende livsnødvendig koordinert **samarbeid**. En slik produksjonse enhet blir ofte kalt en klan, storfamilie, kind, thiod, ætt eller tribe, på russisk plemja, rod, på persisk taumå og på sanskrit jana-, kula-. Landsby heter i dagens finsk-ugriske språk; kula og ordet kullå er et forsterket ja, dvs. de som er samstemte og enige. Det enkelte mennesket i svedjebbrukssamfunnet hadde betydning som en deltager i fellesskapet, ikke som en egen person. Individualisme var

16

et ukjent fenomen i dette samfunnet. Svedjebbrukets komplekse syklus består av en mengde forskjellige nøye synkroniserte gjøremål, som utføres av enkeltindivider i et intimt samarbeid. Dette samspillet skal være så godt innarbeidet, at det enkelte menneske går helt opp i fellesskapet. Disse sofistikerte prosedyrene oppfattes dårlig av utenforstående, og blir i eldre litteratur ofte karakterisert som religiøse ritualer, uten at de blir tillagt noen praktisk betydning. Bare unntaksvis har utenforstående kunnet sette seg inn i den funksjonelle sammenhengen. Svedjebbruket var avhengig av at de ulike prosedyrene ble korrekt og synkront utført. Feil utført prosedyre var katastrofalt, og kunne ikke aksepteres. Derfor hersket en kult- ekskluderende, polyteistisk religion. Religionen var bærer av kunnskapen om verden; en kommunikasjonsprosess der kunnskapen holdes i hevd ved stadig bruk, og ny kunnskap utvikles og fortrenger ubrukelige rutiner med nye ritualer. Levereglene ble styrt av skogens, luftens og vannets åndelige overnaturlige vesener. Skogsråa/huldra, kjemper og dverger holdt til i underverdenen (allima), og de ble tillagt tre funksjoner; å hjelpe de menneskene som respekterer og verdsetter skogens ånder, å straffe de som bryter reglene i skogen, samt å påminne om at i skogen er man ikke sjefen, der kan man ikke opptre egenrådlig. Tilsvarende var luftens (taevas) og vannets ånder, (jumal) og nøkken både hjelpende og straffende.

Først da jernet ble vanlig som bruksmetall, ble ploegen effektiv, og åkerbruket kunne overta det meste av matproduksjonen. Samtidig fikk kristendommen innpass nordover i Europa, men gamle ritualer og regler ble fortsatt holdt i hevd, spesielt der svedjebbruket fortsatte ved siden av åkerbruket. Den nye religionen var tilpasset eliten / ledelsen, og fikk til å begynne med liten

betydning for bondesamfunnet. Kirken forsøkte nok å bøte på dette, med å tilpasse sine helgener og martyrer etter de lokale merkedagene og festene. Men folket fortsatte og å "konsultere" sine gamle guder, for de beskyttet jo både avling og husdyr. Den nye læren ble mottatt som et positivt tilskudd, og folk aksepterte gjerne både dåpen, de nye helligdagene

17

og gudstjenesten, men de beskyttende gamle gudene var fortsatt med for sikkerhets skyld. Runer, ritualer og fester har overlevd det store paradigmeskiftet som innføringen av monoteismen representerte. Disse reliktenes er et mangfoldig og interessant studiemateriale i dag. Litterære minner, eventyr, sagn og sanger om vesener og hendelser finnes ofte i et stort antall varianter og over store geografiske områder. De kan være meget gamle, og inneholder elementer av mytiske strukturer. Kristne feiringer er oftest satt inn i en eldre sammenheng, der før- kristne elementer kan skimtes eller er helt tydelige. Et vesen / hendelse har ofte bestemte ord / uttrykk som kjennetegn. Gamle myter kan rekonstrueres ved samarbeide fagene imellom; etnologi, mytologi, filologi, lingvistikk, semiotikk med flere.

Bilde med tekst:

«Kaisa Henriksson Vilhuinen (1855-1941) Multtjiirn, Østmark i Varmland har betydd mye for Kalevalaforskningen. Hun er den største bidragsyteren til Sampo- syklusen og en stor mengde andre runedikt. Helmi har skrevet bak på dette foto; Kaisa i sin stugå, "Vetenskapens tempe!".

Foto: Helmi Helminen

Nordberg 1930

SU 334:102 (a), Museiverket, Helsingfors»

18

Ved innsamlingen av **runer** i Karelen, Finland, Ingria og Estland fra slutten av 1700-tallet og framover, startet en etter hvert heftig dehatt omkring finnenes religion. Prestene og misjonærene hadde samlet inn historisk materiale. De ville vise at samene var gode kristne, for etter 30 års-krigen (1618-48) ble Sverige beskyldt for å ha brukt samisk / finsk trolldom i sin tjeneste. Noen hevdet at finnene dyrket en Gud og trodde på sjelens frelse / fortapelse, mens andre framholdt at dette ikke kunne påvises. Gottlund skrev år 1839 til sin medstudent fra Uppsala, Lars Levi Læstadius, at han hadde behandlet dette i Svensk Litteratur Tidning år 1818, der han anmeldte Riis; "Finnland och dess invånare", og at han ikke hadde endret mening; "Allt hvad Ganander, Pettersson, Riis m.fl derom skrivit, ar idel Galimathias. Allt nog: Finnarne hafva icke en gang i sitt Språk, några ord, som betyder: Kyrka, Tempel, tillbedja, offra, Altare, Prester, m.m. Ja sjalfva ordet: Jumala (Gud) ar ej et nomen Appellativum, utan proprium, och kan icke såsom tillaggnings ord construeras med, eller tillsammans med andra Nomina propria: Man sager val Jumala-Isa., Jumala-poika (i stallet for Isa Jumala, Poika Jumala, osv.); men det ar ofinskt, och emot Språkets Natur, innförd med Christendomen. Redan detta bør till någon del ofvertygå Dig, hurudan den Finska Mythologien ar till sina grunder. - - - Endast den Finska Runan (sangen) kan såsom grund åberopas, förtjaner att lesas, dock icke såsom psalm, hymn eller trosartikel. Huruvida Finnarne i hedendomen varit ofvertygade om Själens odödlighet, om straff och belöning i en annan Verld, o.s.v. derom kan nu mera ingenting bestamt segas. Endast hvad man indirect kan sluta till genom deras filosofemer, sedespråk och gamla ordstäf, det kan Du !a inhemta i upsatsen om de gamla Finnars vishets lära, införd i första delen af Otava, hvaraf en öfversättning nu utkommit på Tyska hos Bruckhaus i Leipzig, ombesörjd af en Sederholm i Mosqua, sedan redan förut ett utdrag deraf blifvit införd ar 1835 på det 'Morgenblath' som Cotta utger i Augsburg " (Læstadius 1997 15). Gottlund hadde ikke mye til overs for Ganander's "Mythologia fennica", som kom ut i Åbo 1789. Ganander tar det for gitt at sagnfigurene var guder, som han

19

beskriver ifølge et gammelt manuskript forfattet av Lennart Sidenius. Det var prestene som beskrev den finske mytologien. De hadde misjonsoppdrag og skrev ut fra kristen tenkemate og brukte kirkens terminologi. Bare noen få kunne finsk eller samisk. Gottlund har rett i at det ligger et stort kildemateriale og venter på å bli brukt, nemlig runene.

Tegn og figurer kan fortelle; pentagrammet (viisikanta, viskant, viisnurk) ble brukt for å teste øksemannen. Med fem hugg skulle han lage et pentagram. Det klarte ikke jeg. Søskenharnet mitt, Johannes Sæterbakken (1908-1990) tok meg til ei stor gran. "Her har je søtti mye", sa han. "Det første hugget må vinkles riktig". Han tok av seg lua og demonstrerte et hugg i granleggen. "Hugg de fire neste", sa han, og gå meg øksa. "Det vært ei god stjerne, -spissen peker rett opp på busketoppen". Jeg mener bestemt at han bukket mot grana, før han tok på seg lua, og vi gikk tilbake til gårds.. Da han satte fra seg øksa, sa han: "Ho veit ho skal hogges ---til vinters". At det hadde magisk betydning, er ikke noe rart. Pentagram med spissen opp representerer verden (maa-ilm) og med spissen ned underverdenen (maa -all). Finnene brukte det som beskyttelse for kuene, spesielt når de beitet i skogen.

Ved smørbrødfatet etterpå, sa Ellen halvlygt: "Høss, -blir det med bastugrana --- truu --- ?" Johannes forsikret at ho skulle få stå i fred. "Kjempegranene stod til tida sjøl felde dei. Til råten åt dei opp innenfra og vinden hadde lett arbeid med å rive dei overende. Etter at dei hadde soge av jorda i hundre år, la dei seg ned og gav alt attende. Og mosen vov dei falne inn i grønt, og linneane pynta gravene med nikkende klokker på fine trådstengler"(Holth 1982 223)

Bilde med tekst:

Dette "maa muna" (Jordegget) er laget av tre med svedjerug og en grønn safirstein inni.

Foto: Erki Animiigi.

Metsaa tervehitaa

Metsan ukko, metsan akka,

Metsan ukko, halli parta,

Tules tyosi tuntemaan,

Vikasi parantamaan!

Skogs hilsning

Skogs gubbe, skogs kjerring,

Skogs gubbe, med grått skjegg,

Kom og bli kjent med jobben,

Kom for å rette opp dine feil

Suomen Kansan Vanhat Runot, VII 4. S.K.S. Helsinki, 1933. Raja- ja Pohjois-Karjalan Runot 2489. Suistamo, Loimola.

Bilde med tekst:

Johannes Johnsson

Oinoinen, 1873-1964

Niittaho Jussi studerer korset i vegen til Juhoila, Østmark. Man skal hoppe over

korset i steinen, for først da er man velkommen tilbake til gårds.

Foto: Helmi Virtaranta,

16.10.1960. SUK 570:120, Museiverket, Helsingfors

Det er fremdeles langt igjen før folketroen og levestøttet hos svedje finnene er utforsket og forstått. Finsk mytologi, troen på overnaturlige krefter, vesener og virkninger, kan først og fremst etterspores hos svedjelederen (**noita**). Han hadde folkets respekt, og alle godtok hans vurderinger og adlød hans befalinger. Klanens eksistens var avhengig av hans kunnskaper og riktige avgjørelser. Misjonsprestene har ofte oppfattet denne lojaliteten som noitaens trolldom og besittelse av overnaturlige krefter: dette hadde virkning fordi folket trodde blindt på noitaen. Men mange av prestene hadde ikke forutsetning for å oppfatte hva noitaens makt over folket egentlig besto i. Folkets lojalitet besto fra gammelt av på noitaens evne til å lede svedjebruket. Klarte han ikke dette tilfredstillende, ble han avsatt prompte, forvist eller drept. Prestenes prediken om den kristne religion med tro og løfte om evig liv eller pine og fortapelse i motsatt fall, strakk ikke til for svedjebrukskulturen. Inkarnasjonen var en helt fremmed tanke, likeså evig liv som noe attråverdige. De mangfoldige finske runene / diktene forteller, at den som forgriper seg på andre klaners merkede områder eller svedjer, ikke skal fa gå tilbake til naturen, men dømmes til å flakke hvileløst omkring til evig tid. Da døden inntraff, gikk finnen over i naturen. Gravplassen for liket var ikke det vesentlige, men den døde kroppen skulle føres tilbake til naturen. Det finnes beretninger om at man fra riktig gammel t av hengte den døde opp i et tre, slik at man ved et eventuelt senere besøk på stedet, kunne se at tilbakeføringen var fullbyrdet. I Nord-Karelen observerte Elias Lønnrot flere skogholt med gamle trær der figurer var risset inn i stårmmene. Ved Kandalax så han opp og nedvendte menneskefigurer innrisset i trærne (Lønnrot 2002 255). Dette var gamle gravlunder der skogen fikk stå urørt, og figurene var synlige rester etter

den gamle førkristne gravskikken. I september 1833 forteller han om "en nyligen avskuren svedja", der det sto et kors. Veiviseren førtalte at; "når skogen, foregående år, har blivit felld till svedja, hadde en av karlarne blivit krossad av ett nedfallande

23

tred och påstället avlidit. Emedan det varit svårt att la honom derifrån, hade man haft presten att begrava honom på stellet, som nu med detta kors var utmärkt. Icke utan förergelse påminde jag mig herved, huru var allmåge i ett sådant fall skulle förhallit sig. Om det och varit den brådaste hobærgningstid, så skulle man förr hava uppbådat hela byns manskap, för att hava den avlidne till kyrkojord, enn man bekvemat sig att på stallet jordfasta honom" (Lonnrot 2002 184). Det estiske ordet for grav er; haud / haua. Dette ordet kom trolig til Estland med vikingene. Spånjolen Pålus Orosius skrev ar

417 e.Kr.; "& thar is mid Estum an magth that hi magon cyle gewyrca, & thy thar licgath tha deadan men sova langa & ne fuliath, that hy wyrca thone cyle hine on" - og det er en klan blandt esterne som vet hvordan lage kulde, og det er hvorfor død mann der kan ligge så lenge og ikke råtne, fordi de holder ham kald (Orosius 417 18). På en runestein ved Gripsholm er det ca. 1040 e.Kr. ristet inn minnet etter vikinger som omkom i østerled: "De foer mandigt fjernt efter guld og østerude gáv de ørnene føde De døde sydpå i Sarkland" (Nord Arabia). En tragisk rune handler om en ung mann (løsfinne), som skadet seg dødelig under svedjebrenning, langt hjemmefra i nord et sted hos samene. Han innser at han kommer til å dø snart, og at hans døde kropp da vil bli mat for ravnene, og kråkene kommer også til å hakke opp kroppen hans; "Kaaun kankahan nenahan, - Kuolen korppien kotihin, - Variksien vainiolle"(Kaukonen 1984 II, 305).

24

Tegning.

Gravstøtte i Sarovaara, Karelen. Til høyre på tegningen er forstørrelse av ikonet/bildet som er innskåret i trestammen. Bildet er beskyttet av et innfelt bordtak

Tegning; Alarik Tavaststferna

09.08.1901

(Kekkonen 1929 86)

I 1986 intervjuet Sven R. Gjems tømmerhuggeren Josef Einarsrud:

„Ja, det var en kar som het Olaf Kvembakken som gjorde funnet inne i et tettsnar på Tvangsbergsskogen kom han over ei grov „ørderbuske", der noen hadde skåret ut en hel mannfigur i veden. Det sto en rusten spik slått inn over hjertet i den meterhøye figuren, og det skulle jo ikke mye fantasi til for a skjønne hva noen hadde drevet på med der i sin tid, kanskje omkring århundreskiftet. Og hvilke svartekunster driver du med for å holde deg så ungdommelig?

- Je er takksam for tilvåret og tar hver dag som en jubeldag!" (Gjems 1991 50).

25

Etter det varme været i Nord-Europa i middelalderen ble det fra ca. 1300 kaldere og større nedbørsmengder. Nomadiserende svedjebbrukere måtte dermed flytte oftere. Noen av dem fant det formålstjenlig å dyrke rug (juureinen, korpi ruis, metsaruis, matasaruis, talviruis) og neper i granskogen. Det gikk fire år fra felling av trærne i april (huhtikuussa) til innhøsting av rugen (Soininen 1959, Heikinheimo 1915). Denne svedjebrauksvarianten, **huuhta**, er utviklet i de savokarelske skogene, framprovosert av den dødstruende pesten og senmiddelalderens kaldere klima. Nøden tvang dem til å eksperimentere fram huuhta-teknikken. "Nøden lærer naken kvinne å spinne", heter det. Den dødelige ergotismen, antonsild, som herjet i Sentral- og Nord-Europa fra folkevandringstiden og framover i middelalderen, kan ha vært med på a tvinge fram huuhta-teknikken i de store skogene. Disse skogsvedjebbrukerne var mindre mottagelig for ergot enn andre, som levde nærmere åkerbrukene. Men det kommer mere om dette under omtalen av rugen.

Det er forøvrig klart at finnene ikke kan ha lært huuhta av slaverne, og intet tyder på at de kan ha lært det av noen andre heller. Slaverne (Sclaveni, Antes og Venethi) har en annen historie, som kan spores tilbake de bysantinske kildene til ca. 600 e.Kr. (Jordanes, Procopius og Theophylact). Bulgarriket ble grunnlagt 681 e.Kr., og det bidro til kristningen av den slaviske verden i de påfølgende to tre hundreårene. Åkerbruket hadde tidligere utviklet seg her blant slaverne i den fruktbare jorda ved elver og

sjøer. Skandinaver (Varjager / Vitiazii) og finner var sterkt involvert i opprettelsen av Kievstaten i 882 e.Kr. De gamle svedjelederne ble den hærskende klassen med tidligere øksemenn som leilendinger, og som slaver (stradnik) hvis de ikke oppførte seg pent (Kljuchevsky 1960 186). Men etter år 1110 begynte Kiev *rus* å miste sin makt, og Nestorkrøniken slutter her. Lederskapet ble bl.a. flyttet nordøstover til Rostov ved øvre Volga, og i 1124 e.Kr. ble dette boyarrikets sentrum og krigsmakt igjen flyttet til Suzdal (Zaliesskaia Oblast, za liess = bakom skogen) i Opolye (Polsky = på åkermark). Fram til fyrst Mstislav's død i år 1132 klarte Kiev å holde stand mot Polovtsi.

26

I år 1103 ble følgende referert om befolkningens skjebne; "Om våren tok bonden ut hesten for å pløye, da en polovtsin angrep ham, og etter å ha stukket bonden med sverdet, dro han til bondens gård og drepte kone og barn, røvet og satte fyr på husene" (Kljuchevsky 1960 192). "Steppenes harbarer" hindret også handelsveiene gjennom Kiev. Kievs fyrstehus rekrutterte andre; Vladimir's eldste sønn, Boris, regjerte i Rostov, mens den neste sønnen, Gleb, styrte Murom. Flyttingen nordover skyldes ikke bare frykten for tyrkerne, tartarene, lechsene og andre aggressive folkegrupper (polovtsi / kumani), men også næringsmulighetene her nord. De finske folkegruppene som holdt til her hadde etterlatt en mengde svedjer etter seg, og disse ble nå tatt i bruk av de ankomende åkerbrukerne. Nyridding i den gode jorda ved elvene Oka, Ugra og Volga og ved sjøene kom i tillegg til de avlagte svedjene. De gamle samfunnene med sine sentra; Kostroma, Murom, Yaroslavl, Vladimir m.fl., kom snart på fote igjen, og ved mongolenes angrep fortelles det at Moskva, Tver og andre byer hadde både klostre og kongeseter. Den slaviske åkerbruksbefolkningen økte like jevnt og trutt som de finske svedjefolkene i skogene, men på ulikt vis og til ulike tider. Åkerbruk og svedjebruk reagerer forskjellig på klimavariasjoner og andre påvirkninger. Finnene og slaverne kunne derfor leve i kontinuerlig frukthar interaksjon med hverandre. Finske folk som; finner, ester, vepser, muromani og merya hadde lenge holdt til i skogene her i Nordøst-Rusland, innen de russiske åkerbrukerne, kom sørfra. Muromani holdt til ved nedre Oka, merya omkring Periaslavl og Murom, vepser i Bieloe Ozero (Kljuchevsky 1960 204). Skogens betydning reflekteres også i det russiske språket, men ikke med den samme subtiliteten som i det finske (French 1983 15).

27

Bilde med teksten:

Den såkalte "kultusekivi" ved Karinu, Jerva-Jaani i Estland. Denne flyttblokka er en av de mange slipesteinene for acheulanske økser. Disse blir også betegnet som skålgropsteiner, etter de skålformede fordypningene som sliping har etterlatt. Det kan godt være at slike steiner også hadde en kultiske funksjoner. Flere av dem ligger på senere sentrale samlingsplasser.

Foto: Erki Animiigi.

28

Bilde med teksten:

Huuhtasvedjebrukets utbredelse; innenfor sirkelen 1500 e.Kr., hel linje 1600 e.Kr., stiplet 1700 e.Kr. Det ser ut til at huuhta oppsto i skogene nordøst for Viborg engang på 1300-tallet, men utbredelsen skjøt fart først senere. Ekspansjonen fortsatte på 1800-tallet samt til Tver i Russland, Delaware i Nord-Amerika og flere områder i Sibir.

29

Under den strenge **klima**forverringen i den såkalte "lille istiden" 1300-1850 e.Kr. ekspanderte det savokarelske svedjebruket i alle retninger, sterkest i perioden 1550-1700 e.Kr. De store jomfruelige granskogsområdene i nord var en nisje i næringsgrunnlaget. Denne svedjebruksekspsjonen fra Savolax og Karelen gikk til Sverige, Nord-Finland, Tver, Ingria og Estland. Granskogen var ikke verdsatt som tømmer slik som furu. Den omtales som unyttig, og myndighetene i Sverige ønsket grankonsumentene velkommen. Samfunnet ville ha nye skatteborgere, så derfor ble nykommerne stimulert med tilbud om skattefrihet i starten. Dette statlige lokkemidlet var ikke årsaken til ekspansjonen, men det hadde en positiv virkning. Etter krigen i årene 1555-57 mellom svenske og russiske tropper, klaget russeme over at finnene trakk østover og tok landet i bruk, og dette fortsatte inntil freden i Stolbova 1617. Men det stoppet nok ikke her, også de politiske forholdene oppfordret finnene til fortsatt utflytting. I årene 1637-42 emigrerte mange svedjefinner fra Karelen videre østover til guvernementet Tver (Kalinin), godt hjulpet av den russiskortodokse kirken og adelen, som ønsket nye skattebetalere. Granskogene på Valdai høylandet, Tikhvin og Novgorod fikk også finske svedjebrukere. Dette er godt dokumentert i arkivet i Tver.

De finske innvandrerne til Skandinavia på 15-1600-tallet var av de siste svedjebrukerne i Europa. I Skandinavia kom de snart i kontakt med åkerbrukskulturen hos bygdefolket, og et gjensidig samarbeid kom i gang. Fordi skogfinnene var spesialister på huuhta svedjebruk, søkte de seg til de beste granskogsområdene, men disse var som oftest også i bruk som bøndernes setermarker. I denne perioden med klimaforverring var bøndene tvunget til en økende utnyttelse av sine setre. Samtidig akselererte svedjebrukernes ekspansjon. Svedjenes antall og størrelse måtte økes for å oppnå samme avling som tidligere. Dette førte til en intens utnyttelse av seterskogen, men finnene etterlot seg det bonden helst ville ha; inngjerdede (olla piihassa) grasbevokste avlagte svedjer (niittu abo).

30

Dette samarbeidet førte ofte til at finnen fikk slå seg ned på setra, og skogfinnene hadde også ofte husdyr fra bygda i pensjon om sommeren. Det nevnes også at finnene leverte smør både til bygda og videre til byen. Etter hvert ble det heller ikke uvanlig at bonden tilkalte finnen med sitt svedjelag, for å gjøre svedje i hemskogen / bråteskogen nære bygda.

Bilde med teksten:

Niittahon Jussin sauna i Nord-Viggen, Nyskogå.

Den ble bygd år 1918 av Per Andersson. Nullan Pekka, fra Hytjanstorpet på Grue Finnskog, og brukt til produksjon av brennevin under forbudstida i Norge.

Foto; Helmi Virtaranta 31.08.1954. SUK 528:99, Museiverket, Helsingfors.

31

Svedjebruket var såpass komplisert, at det ikke var så lett å kopiere for en åkerbruker. Men enkelte bygdekarer ble innlemmet i svedjelaget, og finnene fikk ofte arbeid på gårdene i bygda. Men på Finnskogen endret dette seg en del da tømmerhugsten økte på 1800-tallet. Svedjelaget besto av mange øksemenn under en leder. Tomas Hakkinen skal ha hatt 50 menn på sitt svedjelag. Ikke rart at myndighetene så med skepsis på nykommerne. Erik Sparre sier 1651 i et klageskrift til dronning Kristina; - - att största delen af finnarna olofligen och för deras bedrefne Bofwastycken rymt från Finland och, efter det några på skogarna i Gatrikland och Helsingland forskaffat sig öfverhetens bref på sina upptagna torpstallen, hafva de hemligen till sig dragit en hop med lösa finnar, kanske daribland en hop med förrymda, lagskrifna knektar utan pass och besked" (Nordmann 1888 3). I 1665 skriver fogden i Solør; "Skogfinnene Hugger likesaavel di bedste som di udygtige Trær til deres Roug og Roesæd: overfarer saa det ganske Land, rotter sig sammen til 20, 30 og mere, saa di ere nu formidabel for Almuen" (Stat. Ekstrakt. bd. II, s. 38, sak 58). Eilert Sundt som besøkte Finnskogen, skriver; "Til Forskjel fra de nordenfjeldske Finner eller Lapperne kaldte eldre Skribenter disse ågerdyrkende Nybyggere gjeme Skovfinner eller Rugfinner, og når de omtalte dem, skede det for det meste med megen Ugunst. I en 'Relation om Norges Riges Tilstand i Aaret 1699' (Budstikken, 4de Aargang 1823 358) heter det om dem: "De ere det allerskadeligste Ukrud for landet, som nogetid navnes kan --; have de på mange mile oppbrendt de skjønneste og bedste skove til deres rug- og nepebråder, betjenterne til en ringe profit, men Kongen, landet og innbyggeme til alter største skade, thi i Ufreds Tider ere de ikke alene de allerstørste Espioner, men og, som de vide alle Gjenveie og Stier i Skovene, saa maa hver fattig Mand frygte sig for deres Overfald, Roven og Tyveri" (Sundt 850 192).

32

Bilde med tekst:

Steinøks (L 14, br.7, t. 4 cm.). Skaflehullet er ikke fullført, så den var Lindtorp's blekkhus.

Foto; Per Martin Tvengsberg.

33

Kart med tekst:

Kart optatt av A.G .Sandberg den 7 .august 1739 over omtvistet tømmerhogst mellom Hr .Kiel og Hans Colhiornsen mot oberstl . Helm og Iver Eliesen . "Annotation : Litr A _ wiiser dend omtvistede aasteds circumierents med rød og guul farve betaignet ,og hvorudinen de 2 tølter 2 stocker saug tømmer ,af contra citanterne ere aawirlede. N o 1 til 7 ere gamle rugbraatter ,som Løfhaugens opsiddere brugt og no 8 ,9 og 10 ere ligernaade gamle rugbraatter , som af Rotnebergct torpes opsiddere ere brugte . No 11 ti 17 ere staat slätte og myrer som Løfhaugen hafver bewilget de Tvengsberg torpes opsiddere til brug og slott ."

Riksarkivet, Oslo

34

Grensene mellom bygdas seterskoger gikk på åser og høydedrag etter siktelinjer mens finnene brukte elver og sjøer som skille mellom svedjeskogene sine. Denne ulike oppdelingen skapte problemer da tømmerhugsten ble vanlig. For å lette prosedyren ved tvistene som oppsto, ble det i Norge fra år 1719 påbudt å tegne kart over området.

Seterbrukets opprinnelse kan etter min oppfatning søkes i langt eldre tiders svedjebruk. Grasveksten på avlagte svedjer ga beite og høy i mange år etter svedjing. Slike forlatte svedjer ble beite for husdyra, og de ble grunnlaget for setringen. Tacitus gir opplysninger om gressenger som ikke var inngjerdet (Tacitus 98 e.Kr. 26 7). Germanerne som trengte høy til vinteren, måtte derfor holde buskapsen langt unna på annet hold i skogen om sommeren; ved gamle avlagte svedjer på utskogen, dvs. setrer / støler. Folkegrupper som ikke holdt sine svedjer inngjerdet, utviklet således seterbruket som sommerbeite for buskapsen, mens de som gjerdet inn svedjene, ikke kom til å legge vekt på seterdriften. Der vekstforholdene varierte sterkest, nordover og i høyden mot fjellene, måtte man gjerde inn svedjene, men i Middelhavslandene var ikke dette nødvendig. Grasveksten var stor nok til både ville og tamme dyr. I Norge var seterbruket vanlig før middelalderen, og vikingene tok skikken med seg til Island. I

Finland fikk ikke seterbruket noen vesentlig utbredelse. Her var avstandene relativt store mellom de enkelte klanene. Seterbruket omtales i middelalderens landskapslover i Norden. I de norske fjellbygdene eksisterer noe setring fortsatt, men på flatbygdene tok det slutt for et par tre generasjoner siden, slik som i Østfold (Iversen 1927 27). Nedover i Europa kan seterbruket etterspores, som i de danske stedsnavn på -løse (Aakjar 1922 16).

For skogfjennene ble det aldri aktuelt med setring. Det store antallet avlagte svedjer var alltid inngjerdet, så lenge høyproduksjonen varte. Dette var som regel tilstrekkelig vinterfor. Høyet på utskogens svedjer ble utnyttet bare i nødsfall. Disse ble som regel overlatt til dyr på beite og til skogens egen fauna.

35

Svedjebruket har, som sagt, vært den vanligste dyrkningsmetoden historisk sett (Clark 1945 57-71, Steensberg 1955 65). Denne kulturformen betinger en **storfamiliestruktur**, og dermed en eller annen form for landsby. Arkeologisk er det påvist en forskjell i den generelle bebyggelsesutviklingen i Danmark og det øvrige nordvest- europeiske lavlandsområdet (Grøngaard Jeppesen 1981 135). Denne forskjellen blir klart synlig omkring 8-900 e.Kr., og beror nok på overgangen til åkerbruk, som kom senere i Danmark enn lengre syd. Generelt kan en si at åkerbruket har ekspandert nordover i Europa fra Middelhavet til Finnskogen i løpet av de siste to tusen årene før 1600-tallet e.Kr. Klimafluktasjon har forøvrig en annen påvirkning på åkerbruk enn på svedjebruk. Svedjebruket ekspanderer ved klimaforværring, og de sakalte "vandrelandsbyene" aktiviseres, mens åkerbruket har liten mulighet til umiddelbar territorial ekspansjon som er registrerbar arkeologisk. Vikingtiden hadde en klimaforværring som førte til ekspansjon både internt og utflytting til ubrukte skoger både i utkantstrøk og i andre europeiske områder der åkerbruket allerede hadde tatt over matproduksjonen, slik at skogen var tilgjengelig for tilflyttende svedjebrukere.

Storfamilier eller klaner på vandring i frodige skogsområder har vært den vanligste livsformen ned gjennom menneskenes historie. Økser til å felle trær og sigder for skjæring av kornet var de eneste redskapene menneskene måtte bringe med seg. Alle andre hjelpemidler ble laget av materiale de fant på stedet; slik som glostaker av bjørk, lange stenger (vanko) og harv laget av en grantopp. Storfamilien erobret den jomfruelige frodige urskogen, brente og dyrket sine nøye utvalgte svedjefall, høstet en eller noen få avlinger, og fortsatte så videre til nye skogsområder som de hadde registrert. I den tempererte sonen regenererte skogen i løpet av en menneskealder. Slik kunne svedjing gjentas flere ganger på samme område i tidenes løp. Men i tropiske strøk ble skogbunnen etter hvert utarmet. Den ble ikke bare til lyngheier, som i Nordeuropa, men til steppe, savanne, prerie, pampas og til gold ørken i tropiske områder der svedjebruket er eldst. (Clark 1952 91-107).

36

Mennesket har gjennom alle tider konsumert skog, men grådigheten har aldri vært så truende som nå i vårt mekaniserte moderne "velferdssamfunn". Noen har nok til alle tider leilighetsvis vært fristet til å produsere mer mat enn de selv trengte. Men overproduksjon hadde ingen tilhengere så lenge avtagere ikke fantes. Historien viser dog at påtvungen eller frivillig svedjing for makthavere eller gode betalere er gammel virksomhet. Det er ingen grunn til å romantisere eldre tider. Våre dagers tekniske muligheter fantes jo ikke dengang. Men det ser ut til at Europa og senere europeere over hele verden står i en ugunstig historisk særstilling for sitt aggressive møte med de øvrige verdensdelene helt fra middelalderen av.

Det er funnet bemerkelsesverdig lite levninger av våre forfedre, så kunnskapen om oss mennesker er meget sparsom. Hominidene er alle skapninger, levende og døde, som er nærmere beslektet med oss nålevende mennesker enn med noen nålevende sjimpansen. Før homo erectus hadde hominidene apeliggende karaktertrekk. Homo erectus var trolig de første skapningene som ikke var redde for ilden, og som var intelligente nok til å ta ilden i sin tjeneste. De hadde oppdaget fordelene ved å dyrke matvekster i asken etter skogbrann, og derfor lærte de seg å stifte brann. Slik ble de noen mektige skapninger som utviklet seg til å lede an framfor dyrene. Manipulering med ilden, fulgt av bruken av øks for å felle skogen, utviklet seg til å bli det forhistoriske jordbruket. Disse skapningene var således også de første som laget redskaper ved å benytte seg av andre redskaper til dette. De må ha virket skremmende mektige på eventuelle andre hominider. De var også de første som etterlot seg leirsteder /boplasser som arkeologene har klart å tyde. Homo erectus hadde drivkraft og intelligens nok til å spre seg over store deler av verden. Deres forløpere er funnet i Afrika. Svedjebruket var en viktig intelligensutvikler. Det skjerpet evnen og viljen til sosialisering, fordi avlingen ble større ved effektivt samarbeid.

37

Bruk av redskap har spilt en viktig rolle i menneskets utvikling. Det store behovet for økser av den best mulige kvalitet, førte til en generell, alltid tilbakevendende aktivitet; å finne nye og bedre materialer og intensivere og forfine produksjonen av denne livsnødvendige forbruksvaren og handelsproduktet. Stein har vært det vanligste råmaterialet, og derfor har flintgruver og nyttbare steinforekomster alltid vært av vital betydning. Arkeologisk forskning kaller denne steinindustrien Acheulansk, etter funnstedet Saint Acheul i Nord-Frankrike. The Royal Academy i London ville ikke i 1797 akseptere at slike økser kunne være særlig gamle, men i 1872 ble de beskrevet som L'Epoque de St. Acheul, og femti år seinere ble dette uheldige navnet stadfestet. Den store geografiske spredningen og det veldige tidsspennet fra tidlig forhistorie til nærmere nyere tid, gjør at navnet blir snevert og upresist. De acheulanske øksene representerer en måte å lage steinredskaper, og har en felles kulturell disposisjon; svedjebruket. Det eldste funnet av en steinøks stammer fra Vestturkana i Kenya, og er nærmere to millioner år gammelt. Økser ble tilhugget, slipt og polert, på ulike måter alt etter steinsorten de var laget av. Sliping av økser foregikk på en hardere steinsort, ofte en større flyttblokk eller på selve grunnfjellet. Flere slike steder er funnet, her nevnes noen; Olorgesailie i Kenya, Jsimila i Tanzania, Kalambo Falls i Zambia og Melka Kuntuni Etiopia. Vanlig stein var basalt, granit, obsidian, rhyolit og

andre metamorfiske lokalt tilgjengelige. I Afrika har basalt vært vanlig, og flint var den mest brukte steinsorten i Vesteuropa. Til og med så myk stein som kleber ble brukt. Langdale Pikes nordvest i England er et kjent fjellområde med god øksestein, og mange andre forekomster kunne like gjerne ha vært nevnt her. Profesjonelle håndverkere har utviklet sofistikerte produksjonsmetoder, og distribusjonen førte til en vidstrakt handel. Økser har til alle tider vært en selvfølge. I tidlig bronsealder gikk det meste av kobberet og bronzen til økseproduksjonen, men steinøkse ble fortsatt brukt i de fleste områder. Senere ble metallvarianter av mange slag prøvet, før jernet overtok som hovedmateriale for økser, ploger og annen redskap

38

Et gammelt estisk sagn forteller:

"På stranden av en sjø fellde en gang en fattig dreng en stor al. Pløtslig hoppade yxan av skaftet och sjönk i vattnet. Karlen søkte efter den på sjøbotten med en lang gren, och till slut tyckte han, att han rörde vid den. Han klädde av sig, hoppade i vattnet och letade på det stället, där han tyckte sig känna yxan, men kunde inte hitta den. Några ganger dök han, søkte och trevade på botten - men nej. Mycket bedrövad gick han upp på stranden igen och kledde på sig, medan han med tårfulla ögon betraktade sjön, der han forlorat sin egendom. När han var ferdig, styrde han sina steg hemåt för att hämta en annan yxa. Husbonden var visserligen stormrik, men en verklig smålång och dessutom mycket argsint av sig. Han sade nu: - Om du har kastat yxan i sjön, så kan du hugga med henderna eller hur du vill, men en famn ska vara uppstaplad före kvellen. Annars får du inte ens en gammal groschen av din lön!

Drengen återvänder till stranden, förtsetter att söka, dyker flera gånger men -nej.

Vad ska jag ta mig till? suckar han då och sätter sig på marken. Nu er jag utan yxa och får ingen lön! Gumman och haren får inte en tugga mat i morgon, stackare!

Knapt har han sagt detta, förrän han hör att sjön börjar bubbla och brusa, och han ser en gubbe med stort, grått skjegg komme simmande mot stranden. Karlen blir redd men gubben reser sig ur vattnet och frågar: - Värfor er du sa ledsen?

Vedhuggaren berättar sin sorgliga historia och klagar över sin olycka men gamlingen svarar: - Detta vet jag. Men vanta du! Jag skall leta reda på din yxa.

Han försvinner under vattnet men kommer strax upp igen med en kopparyxa i handen, visar den för drängen och frågar:- Är detta din yxa? - Nej, svarar karlen.

Vattengubben dyker för andra gången, och nu hämtar han upp en silveryxa, visar den för drängen och frågar: -Den hiir da?- Nej, svarar karlen.

39

Tredje gången dyker grågubben och kommer tillbaka med en guldyxa. Han frågar: - Da er det vel den her?- Nej, svarar karlen.

Återigen dyker vattengubben och nu kommer han upp med vedhuggarens rätta yxa. Karlen tar den med stor tacksamhet. Och vattengubben skenker honom också de andra tre yxorna, den av guld, den av silver och den av koppar.

Sedan gör drängen sitt dagsverk färdigt och berättar på kvällen för husbonden om sin lycka. Den snåla tenker: - Venta du hara! Du begrep dig inte på att ta emot de dyrbara saker, som man ville ge dig, man måste ju tvinga dem på dig!- Jag skall göra min sak bättre!

Han sätter tre yxor på skaft mycket slarvigt, går till sjön och hugger några spånor. Yxan hopper av skaftet langt ut i sjön. Likadant gör han med den andra och tredje. Sedan går han fram och tillbaka på stranden, jamrar och beklager sig högljutt, tills vattengubben oppenharar sig och frågar efter orsaken till hans förtvivlan. Sedan dyker gubben, kommer upp igen med tre guldyxor och frågar:

Ar det har dina yxor?

Ja, det er mina! kommer svåret blixtsnabbt, och den snikne mannen strecker förtvungen ut handen för att ta emot yxorna. Men plötsligt sjunker vattnet upp och skummet flyger honom i øgonen. I samme stund forsvinner vattengubben och genast blir sjön alldeles lugn. Inte den minste våg rör sig.

Mannen sitter en god stund på stranden nesten bedrövad av forskrekkelse. Inte ett ljud - intet att se!

Skamsen och ledsen øver att han forlorat sine tre yxor lunkar han till sist hemåt. Under hela sitt återstående liv tør han aldrig mer setta sin fot på sjøstranden" (Grangberg 1945 46).

Sagnet er nok så gammelt at det ble førtalt for jernøkse kom i bruk. Steinøkser er blitt skjeftet på mange ulike vis. Det var et stadig tilbakevendende problem å få dem til å sitte på skaftet. Derfor ble mange ulike metoder forsøkt tilpasset de forskjellige stein- og tresorter. Men dette interessante tema må bli liggende her.

Da man på 1980-tallet fant det første nesten komplette hominide skjelettet, ble betydningen som forløper for det moderne mennesket styrket. Funnet ble gjort ved Lake Turkana i Kenya (Walker 1996). Hominidematerialet som er funnet, er ganske sparsomt og tilfeldig. Dette har gitt mulighet til mange ulike teorier om menneskets opprinnelse, men vi lar dette ligge. Hypotese "out of Africa", går ut på at mennesket er direkte etterkommer etter oppreiste hominider, som spredte seg fra Afrika ut over hele kloden for 100.000 år siden. For 12.000 år siden kom mennesker fra Afrika til Levanten. Denne tidsperioden kalles neolittisk (ny steinalder), for de hadde båtformede steinøkser, produsert ved avansert teknologi (Tattersall 2002). Andre forskere mener at homo sapiens kom til Europa fra Asia, eller fra Afrika til andre kontinenter. Alle teorier har gode, men få indisier. Men om vi beveger oss nordover, kan det stadfestes, at Nordeuropa ble avfolket under siste istid, og at menneskene kom tilbake hit for ca. 10.000 år siden. Et fellestrekk ved nesten alle arkeologiske undersøkelser av hominider i denne perioden er, at det finnes steinredskaper i utgravningene, og at einkorn, hirse, spelt og hvete har vært dyrket. I Nordeuropa ser det ikke ut til å ha vært stasjonære permanent bosatte samfunn. I Tanzania, Østafrika i Great Rift Valley, Olduvai Gorge, 60 km. utenfor Nairobi, er det funnet steinredskaper laget av hominider fra mere enn to millioner år tilbake fram til for 15.000 år siden. Her i dette vulkanske område, er det en høy 48 km. lang ravine, som avdekker den historiske lagdelingen. I denne eroderte bratte ravinen holdt den tyske insektforskeren Wilhelm Kattwinkel på å sette livet til i 1911, da han oppdaget de mange kulturlagene. I 1931 startet Mary og Louis Leakey sine undersøkelser og Richard L. Hay kom til i 1961. Her har det vært produksjon av **økser**. Noe av steinen (kværts, basalt og obsidian), som øksene er laget av, stammer ikke fra stedet. Den er hentet fra fjellene (Ol Esakut og Ologesaille), som ligger ti kilometer borte. Det er påvist noen områder der øksene ble laget og andre lokaliteter der brukte økser ble slipt. Denne øksefabrikken er

41

nå et kulturminne under Olduvai Gorge Museum. I millioner år har menneskene valfartet hit for å skaffe seg økser og få slipt de ennå mer brukbare.

Olduvai har gitt navn til teorien, at den industrielle sivilisasjonen har en levetid på 100 år (1930-2030). Boplasser har imidlertid alltid pulsert; med bruksperioder mellom øde intervaller. Når skogen i rimelig nærhet var brukt opp, flyttet klanen til nye svedjeskoger. Men når skogen hadde vokst til igjen, kom menneskene tilbake.

I Tsodilo Hills i Botswana gjennomførte arkeolog Sheila Coulson ved Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier ved Universitetet i Oslo, en undersøkelse sommeren 2006 sammen med Universitetene i Tromsø og Botswana, Gaborone. Dette er de eneste høydetrage i flere hundre kilometers omkrets. De står på UNESCO's verneliste med sine 1.500 år gamle hulemalerier. I en liten grotte helt nord på Tsodilohøyden ligger en stor steinblokk. Den er seks meter lang og to meter høy og er dekket av en mengde utgropinger. Dette kan minne om skinnnet på en pytonslange. De tre til fire hundre utgropingene får steinen til å se ut som en slange i det innfallende lyset i grotten. Under utgravningen fant arkeologene 13.000 gjenstander; steinfragmenter, redskapene som var brukt til å lage utgropingene. Disse redskapene var mer enn 70.000 år gamle.

Steinsorten som gjenstandene var laget av finnes ikke på Tsodilo. Steinalderens mennesker måtte hente dem opptil flere hundre kilometer unna. Ingen spor av besetting ble funnet på dette stedet, men det må ha vært kjent og brukt av organiserte intelligente mennesker i nesten 100.000 år. Sheila's funderinger om de rituelle handlingene, som må ha funnet sted her på dette kultstedet, er av interesse og medfører trolig riktighet. Men hennes framstilling motsier på ingen måte en praktisk forklaring; det er sannsynlig at pytonslangen var den nødvendige slipesteinen for å få formet til øksene og de andre steinredskapene. De mange funnene i verkstedet er avslag og makulatur, som aldri kom lenger enn til avfallsplassen på produksjonsstedet. (Apollon 4 2006).

42

Slike steinredskaper er funnet over hele Afrika, Vest-Asia og Sentral-Asia og ellers i verden. Våre forfedre har forflyttet seg i større omfang enn man tidligere har trodd. Acheulanske økser fantes i Midtøsten for en million år siden, men i Europa ser de ut til å være omlag halvparten så gamle. Senere begynte det moderne svedjebrukende mennesket å erobre Europa. Dette skjedde under kuldeperioder, som krevde større skogsarealer i bruk for å kunne oppnå samme matproduksjon som tidligere. Menneskene kom fra sydøst, og de ekspanderte så hurtig som livbergingen krevde. De såkalte skålgropene i flyttblokker og på snaue fjellet, er minnesmerker etter disse svedjebrukene. Det er groper der tilsliping av økser fant sted. Neanderthalene måtte vike unna for homo sapiens, som oppsøkte de frodige europeiske skogene, der de ble de overlegne brukerne ved hjelp av polerte steinøkser og ilden. Men begge hadde steinøkser, så noe mer kunnskap om neanderthalenes forsvinning for 28.000 år siden, er kan hende å etterspore i fremtidig svedjebbrukforskning.

Vi vet lite om menneskets utvikling, men mange arter har bukket under. I 1997 ble det gjort et funn i Etiopia 230 km. nordøst for Addis Abeba. De fossilene av hominider, som ble funnet, kunne dateres ganske presist til å være mellom 160- og 154.000 år gamle, og funnstedet var overstrødd med steinredskaper. Våre forfedre oppnår på dette stadiet status hos oss nålevende, som primitive mennesker. Forskere har ulike oppfatninger, men at mennesket, homo sapiens, stammer fra Afrika og kom til Europa for 35.000 til 70.000 år siden, er det ganske stor enighet om. Disse tidsforskjellene spiller jo ingen rolle i vår sammenheng. I relasjon til hominidenes historie på, la oss si fem millioner år, blir dette en kort episode. Den lange streken illustrerer hominidenes tidsepoke (5 mill. år), mens den korte er homo sapiens (50.000 år). --

I Blombosgrottene i Southern Cape i Sør-Afrika fant arkeologen Christopher Henshilwood for noen år siden 70.000 år gamle spor etter et bosted. Senere har andre arkeologer presentert tilsvarende afrikanske funn. Ett av dem bør dog nevnes; den 17. desember 1992 fant den japanske antropologen Gen Suwa noe som etter hvert resulterte i fossiler av hele 17 små, ca. en meter høye skapninger i den etiopiske ørken ikke langt fra Adis Abeba. Han oppdaget en tanngard som stakk opp av den vulkanske grusen. Året etter ble biter av hodeskaller, en underkjeve, albueledd og armer funnet. Dette viste at det ikke kan være en pygmeape, men mer et menneske det dreier seg om, og det levde for seks millioner år siden. Emaljen på tennene tyder på at dietten har vært vegetabilsk, og vekster var det nok av på de dengang skogklede slettene.

I mars 1994 oppdaget man menneskelignende beinrester i noen huler i Asturia i Spania (National Geographic, oktober 2008 38-59). Det skulle vise seg at dette var neandertalere som levde for 34.000 år siden. For 45.000 til 30.000 år siden spredte menneskene seg fra Afrika via Midtøsten vestover i Europa. Dette var en periode med klimaforverring, og neandertalere ble desimert, og noen av dem tvunget sydover til Middelhavet. Kan hende de hadde en annen livsform enn nykommene. Svedjebrukerne fra Afrika ekspanderte i den samme perioden, og de har vært i de samme områdene. De har trolig utnyttet ulike nisjer i ressursgrunnlaget, og neandertalenes levemåte må ha sviktet. Beinrestene i Asturiahulen viser at de var knust og skrapet. Dette kan ha vært kanibalisme. Svedjebrukerne tok mere skog i bruk, for å kunne dyrke tilstrekkelig fødevarer, og ekspanderte dermed raskere. Neandertalenes sosiale enhet kan ha vært liten i forhold til de store svedjeenehetene, som vokste raskere enn før, og fremmet sine kulturelle innovasjoner. Menneskenes ekspansjon har vært jordnær og fredelig. Det er inet som tyder på voldelig utryddelse av neandertalene. I de samme hulene fant man forøvrig rødmalte håndavtrykk etter mennesker. Pigmentanalyser har datert disse til å være mellom 20.300 og 19.500 år gamle.

Skandinavisk forskning har konsentrert seg om å studere åkerbrukets historie med **plogen** og dens historiske utvikling som et sentralt tema. Den første store internasjonale kongressen om plogen ble holdt i København i 1954. Et internasjonalt sekretariat for studie av pløyningsredskaper ble etablert; International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements. Sigurd Erixon var president. I 1968 ble journalen "Tools and Tillage" startet i København av Axel Steensberg og Alexander Fenton, og temaets tittel ble endret til; Agrarian and Food Technology. For allerede i 1943 hadde Steensberg inkludert trefellingeksperimenter med steinøks i doktoravhandlingen sin, og i 1950-årene hadde han samarbeidet i lignende forsøk med Johs. Iversen, Kustaa Vilkkuna og J. Troels Smith i Draved-eksperimentene. Alt dette førte fram til opprettelsen av Historical Archaeological Research Center i Lejre i 1964 med Hans Ole Hansen som leder. De oppdaget her at pløyningsredskapenes historie ikke var sammenfallende med jordbrukets. I Draved ble det påvist ved forsøk, at det går an å felle trær med steinøks, Bare man tar seg tid til å lære teknikken. Denne fellingen var ikke så tidkrevende som mange tidligere hadde antatt. Polerte, glattslippte økser fungerer mye bedre enn de som har ujevn overflate (Clark 1945 68). De fungerer som bevertenner, og forøvrig har de samme form.

ROER OG RUG

Roer eller neper er en mye eldre matvekst i Norden enn rugen, mens kålrot (lanttu) er en moderne mutasjon (Ahokas 2004). Folket i Ultimå Thule dyrket rotfrukter (dvs. roer) skriver Pytheas ca. 330 f.Kr. Når Tacitus beskriver "agrestia poma" (åkerfrukter) hos Germanerne, er det roer (Tacitus 23), og dette gjelder også "fruges" som må oppbevares i underjordiske huler for ikke å fryse (Tacitus 16). Mange av roe-variantenes stamformer finnes som ugras helt opp i nordre Skandinavia, og de er gamle, hardføre og næringsrike matvekster. De var vanlige da rugen ble tatt i bruk, og de ble ofte sådd sammen med denne (Hylten-Cavallius 1942 102-108).

Rugen finnes ikke viltvoksende som ugras i Norden. Den kom til Nordøsteuropa som forurensning i emmerhvetet (farro) og til dels i einkorn og bygg, og er i tidenes løp foredlet her nord (Ahokas 2009 19). Emmerhvetens såkorn har evne til å bore seg ned i jorda ved hjelp av forskjellen mellom dag- og natterperatur og fuktighet. Den klarer seg godt selv, når den sås på svedjelandet. Det kaldere klima nordover medførte en foredling av komet. De beste og største frøene besørget slektens videre foredling. Fra 3.400 f.Kr. og framover er det registrert en markant økning idyrkingen av emmerhvetet, og sammen med denne ble også rugen etterhvert foredlet. Rugen ligner emmerhvetet, men den har bl.a. lengre strå. Den ble prioritert matprodusent flere steder til ulike tider. Rietørket rug som er behandlet ved at den ble ristet eller slått ut av kornbandet, er gjennom tidene blitt foretrukket som såkorn. Dette omsorgsfulle utvalget av de beste frøene, og rekognoseringsmenneskenes omsorgsfulle utveksling av tre såkorn hver gang de møttes, førte til den effektive utviklingen og spredningen av rugen hos finnene. Eksport av rug som såkorn har derfor vært av stor betydning. Juureinenrug i store kvanta ble eksportert fra Viborg / Huhtala på 1300-tallet (Ahokas 2009 54). Det finnes en mengde varianter og mange navn; buskrug / rotrug / vinterrug.

Rålamb beskriver i 1690 den finske rugens kvalitet (Ahokas 2009 56); "Men hwad den samma anbelanger / måste man beflijta sigh om godh Rågh / af hwilken ingen bättre finnes enn den wij ifrån Finland hemta / hwilken er langt bättre/ enn then wij bekomma genom våra egna Rijor. Orsaken er att the settja honom uthi Døssor på Åkren / der han lenge står / innan de hinna föra honom uti Rijona / hwar emoot han efter wår plågseed strakst han skiars och så snart man hinner / førs i Rijan eller Ladan; På en elack Wana :følger merendeeles lijten Nytta / så att ehuru wår Rij Rågh langt bättre er enn wår Ladu-Ragh / lijkwel kommer han intet emoot then Finska".

46

Bilde med tekst:

Rugtue i Urtehagen på Domkirkeodden Hamar, høsten 1988. Veksten fortsatte også i varmeperioder utover vinteren. Legg merke til fyrstikkesken nede til venstre. Foto; Per MartinTvensberg.

På Finnskogen var det vanlig å så rug og **roer** sammen. Roene ble høstet samme året, og dermed ble det plass nok for rugtuenes fortsatte vekst neste sommer. Roene (nauris) ble oppbevart i en frostfri grop i bakken og senere i jordkjeller. Men da den nye amerikanske veksten, poteten, kom i andre halvdel av 1700-tallet, overtok den roenes og mye av rugens rolle.

Rug, *secale*, stammer fra det vestlige Asia's naturlige flora i likhet med flere andre kornsorter. Slektskapet mellom ville og eldre kulturrugarter, opprinnelse og distribusjonsmønster, er delvis identifisert ved genetiske, økologiske, arkeologiske og vekstgeografiske metoder (Zohary 1971 253-258).

47

Kultivering av rug er mye yngre enn hvete og bygg. Rug har en stor variasjon av nært beslektede arter; ugrasarter, halvt kultiverte arter og domestiserte. Slektskapet mellom disse og ville ugrasarter er utredet. Kulturrugen utviklet seg i fjellstrøkene i Altai/Anatolia og i Norden, der annet korn ikke klarte seg så godt (Ahokas 2009 9).

Den mumifiserte Tollundmannen, som ble funnet i ei myr vest for Silkeborg i Danmark i 1950, hadde magen full av bl.a. ergotinfisert rug, og han døde ca. 400 f.Kr.

Under utgravningene på Soontagana maalinn, Pemumaa i Estland, fant man forkullet rug eldre enn ca. 1.220 (Lepajoe 1974). Dette er etter alt å dømme toårig vinterrug med små korn på lange strå.

I 1875 begynte "rug-greven" på Sangaste i Sør-Estland sine forsøk. Han utviklet etter hvert, ved krysninger, en sort rug som ga god avling på et eget anlagt svedjeland på myrmark. Sangasterug er hovedsaklig probsteirug x metsrukis og var dominerende i Estland fram til ca. 1960. Denne rugen tålte vinterkulden godt og måtte ha en kuldeperiode vinterstid. Men et par kuldegrader om våren kunne knekke spireevnen helt. Vintersikkerhet oppstår om høsten når veksten sakner av og rugen går over fra aktiv vekst til hvile. Planter i hvile har ingen vekst og ingen fotosyntese. I denne hvileperioden skjer en fysiologisk og biokjemisk kompleks prosess, som er helt nødvendig for at rugens andre vekstsesong skal bli god.

Rug har en del andre egenskaper enn de øvrige eldre kornsortene. Den tåler og trenger kaldere klima enn andre kornsorter, og den fantes derfor høyere til fjells og lengre mot nord. Rugen er krysspolinerende i motsetning til hvete og bygg, som nærmest er helt selvpolinerende, likeså er havren. Rugen er ikke uten videre interfertil mellom ville, ugras og kultiverte sorter. Dagens rug består av to ulike typer; en ettårig kulturrug (*Secale cereale*) og den toårige ville (*Secale montanum*). De interfertile ettårige cereale-sortene er kulturvekster, mens toårige *montanum*-sorter er vanlige ugras i gamle vekstområder (Korsmo 1925 2). Disse to rugtypene er ikke

48

bare økologisk forskjellige, de viser også en oppbygning av reproduktive isolasjonsbarrierer. Cereale og *montanum* har ikke identiske kromosomer. F1 hybridene har en lenke med seks kromosomer i meiosen, dvs. at noe genetisk sterilitet er til stede for hybride varianter av cereale x *montanum* krysninger. Men til tross for forskjellen, viser cereale og *montanum* at de har en nær morfologisk likhet. F1 hybridene er ennå semi fertile og har normale kromosompar i meiosen. Likevel er cereale og *montanum* arter fremdeles knyttet sammen i naturen ved ekstensiv hybridisering. (Zohary 1971 254). Alle *montanum*-arter er toårige og interfertile og har like kromosomer og sprøskjøre aks. De er vanligst i Armenia og Anatolia, og danner massive habitater på udyrket mark. *Secale montanum* utgjør mye av vegetasjonen på stepper og steppelignende formasjoner og koloniserer åkerkanter og veigrøfter. Ville rug- og ugrasarter er forfedrene til kultivert rug (Vavilov 1917 561-590), og ugrasrugen er den direkte kilden til kulturrugen. Rug er en ung matvekst (Helback 1971 265), som dukker opp relativt sent i det arkeologiske materialet. Den ettårige kulturrugen, *Secale cereale*, er kanskje derivert fra den toårige *Secale montanum*? (Khush og Stibbins 1961 730). Det faktum at alle ville cereale-arter enten er ugras i åkeren eller opptrer i nærheten av dyrket mark, skulle tyde på at de er forholdsvis unge arter. De utviklet seg trolig etter at det vestasiatiske jordbruket allerede var igang. Dersom dette er riktig, kan ugrasrugen ha spredt seg nordover sammen med dyrking av hvete og bygg i neolittisk tid. Spredningen begynte da det

armensk- anatoliske høydeplatået ble kolonisert. *Secale montanum* har en dominerende plass i primærvegetasjonen der, men den finnes ikke i Norden.

49

Bilde med tekst:

Skravert felt markerer stor konsentrasjon av huuhta-navn, som f.eks. Huhtameki. Prikket felt markerer stort antall vuoma- navn, som f.eks. Kattuvuoma. I marginalområder for svedjebuket er slike svedje- termer navnedannende. Her er de sjeldne nok til ikke å bli sammenblandet med tilsvarende navneformer i nærheten.

Dersom den ville forløperen for *Secale cereale* (ett-årig rug) er *Secale montanum* (to-årig rug / vinterrug), kan en spørre seg hvorfor den genetiske forskjellen mellom vinterrugens ulike ville arter og de menneskepåvirkede kulturartene er større enn hos de andre mye eldre domestiserte kornslagene.

50

Illustrasjon med skjematisk forskjell på et og to årig rug.

51

Hvorfor har de antatte *Secale montanum*-forløperne større variasjon i kromosomer fra cereale, to translokasjoner, og hvorfor er cereale x *montanum* F1 hybridiser semi-sterile? Hos hvete, bygg og havre derimot, er hvert par av ville- og kulturarter like m.h.t. kromosomer og fullt interfertile. Pollineringsystemet hos rug og den splittende relasjonen mellom cereale og *montanum* krever også en forklaring. Den sansynlige forløperen for ugras- og kulturcereale- komplekset er toårig *Secale montanum*. Stedet for utviklingen av cereale-komplekset kan være sentralområdet for *Secale montanum*; Armenia og Anatolia (Zohary 1971 257). Men en tilsvarende utvikling har trolig også skjedd med ugrasrug, som har fulgt med som forurensning, ved de andre kornslagenes ekspansjon til Nord- Europa. De ville og primitive artene bør kunne undersøkes på det molekylære området. Kromosomparene og deres rekombinasjonsprosess mellom villrug og kulturrug er særlig interessant. Befruktningens biologi er mer kompleks enn tidligere antatt, men dette kan utredes, om det ikke allerede er gjort. De ville og primitive artene, samt svedjerugen, har bedre kvalitative kornproteiner enn dagens kulturrug (Kranz 1973). De har en større andel oppløselige fibre og inneholder mindre gluten. Svedjerugen har en større variasjon av smaksstoffer, og den har en medisinsk effekt, som bl.a. styrking av immunforsvaret og demping av allergier, konf. Oralmat. Finnene mener at den også har positiv effekt ved prostatakreft. Det ser ut til at rugen ble domestisert flere steder, uavhengig av hverandre og til ulike tider. Kulturrugens utvikling har skjedd i det kaldere klima i Nord-Europa, og tilsvarende prosesser har skjedd i fjellområdene i Sørøst-Europa, Nordre Kaukasus og Sentral-Asia (Khush 1963 60-71).

Eldste rugpollen i Finland er datert 2.170 f.Kr. (Ahokas 2009 20). Rugkom er her funnet arkeologisk i emmerhvetete fra før 500 e.Kr. Emmerhvetete ligner rug og dens overvintring som toårig vekst økte med den lysere sommeren her nord. Men den mer hardføre rugen tok etter hvert overhånd og ble foredlet og foretrukket som matvekst.

52

Sykdommer kan også ha desimert hveten til fordel for rugen, og emmerhvetete ble utkonkurert av rugen før vikingtiden. Tørking av rugen ute, og derpå videre tørking og sterilisering av sopp og annet tøy i ria, samt skaking av kornbånd før tresking på gulvet, skilte det beste såkornet ut ved skakingen. Finsk juureinen ble foretrukket langt utenfor Findlands grenser i middelalder og nyere tid. Den ble regnet for å være dobbelt så effektiv, og derfor ble den dobbelt betalt.

År 1757 skriver Johan David Cneiff om hvordan landbruket kan støttes i Østerbotten (Ahokas 2009 44); "Thet ar bekant, at then så kallade Wasa - Rågen, som til större delen torde wara upkjöpt af the øfrige orterne i Østerbotten, er øfwer hela Swerige ganska begærlig til Sådes - Råg, såsom then øfwer alt bepröfwade aldrabesta, och medelst sina långa och kubbiga Korn, efter skörden, i Spann andrayrmnigaste gifwande, och til sålunda drygaste, som til kærnan størsta, och til tyngden mest wegande Rågen, emot Svensk Råg, thar han blifwit utsådd, och wegde emot then ordinaira, som i sammå orter har waxt. ---- - Ty jag frucktar ej at beskyllas för ett ogrundat heller oskaligt Forslag, emedan man ej bör utså mera an en half Tunna af den förra på ett helt Tunnelands åker, som altså kommer på ett och thet sammå uth, om man på sammå åkers widd hade utsådd en hel Tunna Svensk Råg, efter wanligheten. Det er och bewisligt, at man i Østergotland, efter 1 Tunnas utsæde på 2ne Tunnlunds åker, af warckeligen Finsk, så kallad Hållola / heller och grof och frödd Wasa / Råg, har med gledje fådt upskjæra på vel brukad och dijkad Jord, 30 til 40, och wel flere Tunnor, strid och herlig Råg: Hwilken dock i tredje utsædet gemenligen går ut, och bør ymsas, om gjørligt woro at det beqwemligare kunde skje, ifrån ofwennemde Fiinska arter".

Rugen har en sopp-, fiende", *Claviceps purpurea*; antonild, meldrøye, mutterkorn, hungerkorn, bockhorn, hahnenspore, rukkitungal, tungaltera, tungalpea, nøgitera, nøgipea og **ergot** blant mange navn. Disse soppene produserer giftige alkaloider, blant flere andre ergotaminer. Jeg kan ikke forklare dette bedre enn lektor Harry

53

Svensson, (parantesene er mine); ,Hos den bekanta mjøldrygesvampen, *Claviceps purpurea*, sørja konidier (sporer), sklerotier (sporesekker) og askosporer (soppsporer i fruktlegemet / stroma) i tur og ordning før førøkingen og spridningen. Da rågen blommar - *Claviceps parasitaria* nemlig i regel på dette sedesslag, men angriper även andra gras - infekterer askosporerna fruktemnena, vilka genomdragas av svampens hyfer (sammenhengende celler) og snart forvandlas till en vit, mjuk fårad myceliemassa (nettverk av celler). I fårona sitta konidiebærare hopade, og de avsondra otroliga mengder av ovala, genomskinlige konidier. De bakas in i en søtt smakande vetska, "honungsdagg", som samtidigt avsondras og droppar ned frå axen. Det nu beskrivna konidiestadiet har tidigare, då svampens utvecklingshistoria icke var utredd, beskrivits under namnet *Sphacelia segetum* (ergot). Lockade av den søta vætskan besøka flugor og andra insekter de infekterade blommoma og kunna derigonom bidra till konidiernas spridning, som också i någon mån kan førmedlas av regn og vind. Så småningom opphør emellertid konidieavsondringen, de hittills mjuka myceliekropparna omvandlas till hornartade sklerotier, som på ytan er sværtviolette men inuti består av en vit parenkymliknande mycelievevna. Eftersom deras tillvaxt pågår rett så lenge, skjuta de slutligen ut bortåt en centimeter eller mer ur smaaxen, i toppen av sklerotierna førsetter konidiebildningen! engst, men slutligen tørka *Sphacelia*-hyfema ihop even der og bilde då den så kallade møssan. Det er dessa sklerotier, som går under namnet mjøldryg. Da rågen er ferdig att skördas ha emellertid mange mjøldryggor redan løssnat og fallt ned på marken, der de myllas ned og overvintra. Om fuktigheten er tilrekkelig og de ej ligga allfor djupt nedbeddada, "gro" de nesta vår, det vill sega frå den hårda sklerotievevna utvecklas mange små fruktkropper eller riktigare stromåutskott, som består av ett sterilt, rødgult skaft og ett klotrunt, mørkrøtt huvud med flasklike perithecier (små runde beholdere med sporer, som slipper ut gjennom ostiole- "hullet" i tidens fylde) insenka i det ytre vevnadsskiktet. Huvudena nå nett og jemnt over markytan. Var og en av de cylindriska sporseckarna

54

bilde åtte trådformige askosporer. Dessa mogna vid tiden før rågens blomning, spridas med vinden till rågblommomas mærken (arr), der de lett fastna og åstadkomma en infektion" (Svensson 1934).

Siden ergot er mye vanligere på rug enn på andre kornsorter, har den trolig fulgt med rugen og begynt på denne. Deter tydelig at icke alle har hatt "rent mel i posen". Ergotisme, antonild og mange andre navn har denne skjebnesvangre dødlige sykdommen hatt. Den er en god del dokumentert; i Rhindalen 857 e.Kr. og år 944 e.Kr. døde over 40.000 i Frankrike. År 1039 e.Kr. brøt epidemien ut igjen her. Kong Magnus II. Sigurdson døde i 1069 av ergotisme Bare 21 år gammel.

Han var nok smittet utenlands. Lista kan gjøres meget lengre.

Sykdommen førte med seg byller på huden. Fingre, armer, tær og bein måtte ofte amputeres. Kroppen visnet bort, og nervøse rykkninger, diare, hallusinasjoner og galskap førte til død. De syke var straffet av Gud eller forhekset, mente man. Hele bygdelag døde ut, før det bedret seg noe utover i middelalderen. Men da byllepesten (*Yersinia pestis*) angrep i årene 1348-1350, ble det værre enn noen gang, også i Nord-Europa. Det var kalde, fuktige somre, så ergotismen blomstret opp samtidig med pesten. Sommeren 1355 brøt det ut smittsom galskap i England, og år 1374 skjødde det samme i Tyskland. Denne situasjonen var med på å provosere fram huuhta- svedjebuket. De svedjeklanene som befant seg "langt borte i granskogen" ble minst berørt av dødeligheten, og dette ble selvsagt oppservert i samtiden. Svedjefolkene flyttet jo ofte, og i tillegg steriliserte de sine dyrkningsfelt hver gang det ble brant. De slo også omhyggelig grasveksten på sine nærmeste avlagte svedjefelt, og kuene beitet ned graset på de som lå lengre borte enn høybergings-feltene. Jo dårligere klima, dess lengre unna måtte de hente vinterfor.

I dette miljøet var det vanskelig for ergot å få innpass. Huuhta ble den mektige beskyttelsen i disse frodige granskogene, men det utelukker icke at krigføring og annet også kunne jage folk bort.

55

Huuhta. Dette ordet har en semantisk sammenheng som ligner ergotismens symptomer; Huuhta = skrike over seg / hyle / hoie (huuda, hoikama, hoigata, karjuma). Huuhaa = miste vettet / bli gal / uklar sak (peast porunud, segane asi). Huhtoa = gestikulere / streve hardt (vehkida, rabelda, rassida). Huhta = mark som brukes (ale maa). Huhtikuu = april Uurikuu). Huhtasien = morkelsopp. Huuhta- svedjingen flkk et oppsving som en følge av ergotismens angrep forøvrig.

ILD

Naturlig skogbrann etter lynnedslag var årsaken til den første rydningen i skogen. Den ga muligheten til svedjebuket. Dermed ble homo erectus provosert til å lære seg mestringen av ilden. Og de som først hadde lykket med å kontrollere ilden, ble overlegne skapninger, som fikk muligheten til å utvikle seg videre. Det er derfor grunn til å karakterisere mennesket som den skapningen som mestrer ilden. At skogbrann skyldes lynnedslag, er snarere unntaket enn regelen. I 90 av 100 tilfeller er brannene menneskets verk, med eller uten dets vilje. I motsetning til en del forskeres mening, må ilden derfor klassifiseres som en antropogen faktor av stor betydning (Stewart 1956 125). Det vi vet om de skogløse grasslettene og ufruktbare ørknene i subtropiske og tropiske strøk, understøtter teorien om at de er menneskeskapt ved hjelp av ilden. Formodningen om at mennesket har brukt ilden i sin tjeneste meget langt tilbake i tid, er sterkt underbygget av flere forskningsfelt (Stewart 1956 129). Den første dyrking av matvekster har trolig vært i hellende skogslende. Der har overflødig vann god avrenning, og det er tilstrekkelig vanntilførsel som nattdugg i varme sommeretter. Her ble skogen felt i en V-form med toppen øverst i bakken og basislinjen ned mot vannet eller sumpen nederst. Etter tørking ble fallet brent, og slik ble jorda rensert for ugrasfrø og sykdommer. Etter dyrking av matvekster fulgte en periode med grasvekster, før skogen tok fallet tilbake, da ofte som en endret skogstipe med andre tresorter.

Kull fra skogbrann sammen med pollen fra kulturplanter finnes bevært i avleiringer i bunnsedimentet i stillestående sjøer. Dette avslører brannenens historie og dermed også menneskets historie (Patterson 1987 3-23). Det er de lesbare lagene med pollen og kull i disse sedimentene, som gir et bilde av vegetasjonens utvikling. Slike undersøkelser har vist at det var en markant økning av matvekstenes utbredelse i Sydsandinavia i perioden fra 200 f.Kr. til 400 e.Kr. og likeså fra 750 e. Kr. til 1000 e. Kr. (Berglund 2002). Kull og pollen holder seg godt under slike stabile forhold, og dette kan derfor brukes som kilde til kunnskap om tidligere tiders svedjebruk. En rekke undersøkelser har utviklet mange teorier om hvorvidt menneskets jordbruk kan ha påvirket den naturlige vegetasjonen. Johs. Iversen (Iversen 1934 341-356, 1941 68) var den første som observerte sammenhengen mellom en økning i kullagene og samtidig nedgang i pollenmengden av eik og furu. Denne oppdagelsen ledet ham inn på tanken om at ilden var brukt for å fjene skogen. Og fordi ilden dukket opp i den vanskelig antennebare løvskogen, antok han at brannen skyldtes menneskelig aktivitet. Ut fra dette utviklet han sin primære meget dehaterte landnam-hypotese. Da han fant samme vegetasjonsendring på tre ulike steder (Iversen 1949 1-25), konkluderte han med at et slikt sammenfall bare kunne ha en og samme årsak. Landnam kunne ikke foregå samtidig på helt ulike steder uten at det var vanlig praksis hos menneskene. Han presenterte (Iversen 1952 62-103) pollen- og kulldiagram fra Vest-Grønland som støttet hypotesen, og samtidig foretok han en serie eksperimenter i samarbeid med arkeologer, for å bevise at tidlige mennesker kunne ha påvirket vegetasjonen på den måten han teoretiserte over. (Iversen 1956 36-41). Iversen ga også en overbevisende pollen- / kullstudie fra Dravedskogen på Sørvest- Jylland (Iversen 1964 59-70, Steensberg 1979). Nå har pollen- / kullstudiet og vegetasjonshistorien fått hjelp av nye metoder; som C 14 og termoluminescens, og menneskelig virksomhet kan dermed studeres lengre bakover i førtiden enn tidligere.

Arkeologiske undersøkelser i Danmark har vist at landsbytuffer fikk sitt område markert med et gjerde fra starten, selv om utbyggingen innenfor dette gjerdet skjedde over lengre tid og i flere etapper, før området var fullt utnyttet (Jensen 1979 193). Dette styrker hypotesen om at landsbyen er lagt på den gamle svedjen med gjerdet omkring. **Klanen** valgte alltid en avlagt svedje som ny boplass. Forskerne sier at det kan se ut som om "landsbyens omfang allerede har vært planlagt ved etableringen". Man har ikke kunnet følge de fleste av de ennå eksisterende landsbyer lenger tilbake i tid enn til ca. 1000-1200 e.Kr. Dette beror nok på at landsbyene ikke er eldre på dette stedet. Før denne tid var de "vandre-landsbyer". Forskningen ser det som en alvorlig mangel at kildematerialet nesten helt mangler fra ca. 400 e.Kr. til vikingtid. I denne perioden, med et varmere klima, var flyttingen minimal og nyetablering lite framtrødende, og derfor vanskelig for vår tids forskere. Svedjebruket er årsaken til flyttingen av jernalderens landsbyer. Tilgangen på svedjeskog bestemte hyppigheten og omfanget av flyttingen. Ved overgangen til åkerbruk, ble landsbyene liggende på samme sted. Bearbeiding og forbedring av det samme jordstykket ble etter hvert den dominerende dyrkningsformen. I Danmark var etablering av landsbyer under vikingtidens harde klima så omfattende, at svært få av dem som vi kjenner til i dag, har eksistert lengre tilbake enn til sen vikingtid eller tidlig middelalder. Dette er påvist på Fyn, bl.a. ved termoluminescens-dateringer. Nordvest i Tyskland og Holland var det derimot ingen ekspansjon i det samme tidsrommet. Tendensen var heller motsatt ifølge de arkeologiske undersøkelsene. Landsbyene her kan følges lenger tilbake enn i Danmark. Etter vikingtiden tok åkerbruket over matproduksjonen i Danmark, og svedjebruket forsvant. Dette medførte en fastere oppdeling av området; en sogne-struktur. Og i kjølvannet til dette nye jordbruket fulgte gods-dannelser og utvikling av adelskapet og klassesamfunnet, slik som vi kjenner det fra de skriftlige kildene.

I Norge holdt de enkelte befolkningsgruppene seg til sitt eget landskap, som f.eks. Heidmork og Raumariki. Den enkelte økonomiske enhet, storfamilien eller svedjeklanen, har igjen hatt sitt revir, som ofte var skilt fra andres ved vassdrag, fjell eller andre naturgitte grenser. Innenfor sitt område drev de et mobilt svedjebruk, med fedrift. I nord var grasproduksjonen viktigere enn kornet, og grasveksten inne på svedjen førte til temming av reinsdyr. Reinen lot seg friste, og den trengte seg inn på grasfeltet (vuomå), særlig ca. 800 til 1000 e.Kr. Høvdingen fra Troms fortalte om dette da han kom til England; "Ottar blev mycket formøgen på den egendom som utgjør deras framsta rikedom, det vill saga vilda djur. Han hade, da han kom till kungen, 600 osalda tama renar, och sex av dessa var lockrenar. Dessa ar mycket vardefulla bland lapparna, ty de anvander dem till att ranga vildrenar med" (Ross 1940 21). Domestiseringsprosessen gjentok seg under den lille "istiden" 1550- 1750 e.Kr.

Da svedjebruket i Norden avtok, og bearbeiding av jorda med **pløg** og harv overtok utover i sen vikingtid og middelalder, ble svedjebruksenheten, storfamilien, sprengt. Nå måtte den mindre enheten, slekten /famjlien etablere seg, og gårdsantallet økte sterkt. Avlagte svedjer ble nyetableringer, og de gamle betegnelsene fra svedjebruket ble navneformer for gårdene. På Østlandet ble -rud- gårdene en stor gruppe. Gårdsnavnene kan inndeles i tre grupper; i den eldste gruppen finnes navn med endelsene -gård, -land, -vin, -urn, -hem, -hvam, -kvam, -ing(e), -le/ølv, -løse/a, -vin, -set og -sta/ed fra før vikingtid. I den andre gruppen finnes navn på -by, -torp, -toft, -bøl som er fra vikingtiden. I den tredje gruppen finnes navn med endelsene -rud, -holt, -tvet og lignende skog- og rydningsnavn fra middelalderen. Østlandet fikk mange -rudgårder. "Da bostedene ble permanente, med andre ord gikk over til å bli gård, har de så å si fra første stund ikke bare bestatt av innmark og heimrast, men også av de "tilliggende herligheter", som i middelalderens lovspråk oftest betegnes som "lunnendi" eller sjeldnere som "gagn, umbota og afang" (Hougen 1947 96). "Med theim gøgnum ok lunnendum sem

thar eigu til at liggja" står det i Diplomatarium Norvegicum. II, 55. Rydding av åkerjord medførte innføring av eiendomsretten. Jordstykket tilhørte fra nå av slekten, individuell eiendomsrett kom senere. Bruksrett til alrnenning, eramark som tidligere var forbeholdt stormenn som klanhøvdinger, ble i middelalderen overført til bøndene (Rynning 1934 59). Dette var en naturlig følge av overgangen fra svedjebbruk med store enheter / klaner, til åkerbruk med mindre familieenheter.

TEMMING AV DYR

Hvordan **temming** av dyr har gått til, har vært til stort hodebry i kulturhistorisk forskning. Det har vært nødvendig å etablere et kronologisk rammeverk som ulike former for reindrift og andre aktiviteter hos taigå- / tundrafolkene skulle passes inn i, for å komme videre i denne forskningen om tamdyrenes historie. Mange ulike teorier om reindriftens oppkomst er presentert gjennom tidene, og jeg drister meg til å komme med en til: Det var aldri et spesielt startsted med en gradvis spredning derfra. Ulike varianter av reindriften oppsto uavhengig av hverandre til ulike tider på forskjellige steder. Årsaken til oppkomsten ligger i forholdet til svedjebbrukprosessen. Temming av dyr utviklet seg som en følge av dyrking av menneskers matvekster, som også passer for dyr. Menneskets utholdenhet i et valgt habitat, avhenger av at det ikke blir en økologisk dominant; ellers vil det flytte eller ødelegge sitt habitat, hvilket betyr at mennesket enten endrer sin kultur eller flytter. Temming av dyr bremser naturlig flytting, og i stor grad fjerner ønsket om øket vellykket flytting (Darling 1956 778).

Temming av reinsdyr og utvikling av ulike former for reindrift har gjort det mulig å bebo krevende områder uten gode nok dyrkingmuligheter til livberging. Her har folk overlevd på dyreprodukter som kjøtt, melk, skinn m.m. Men så langt som skogen

60

fantas, har avlagte svedjefall (vuomen) gitt en god grasvekst. Fordi disse var gjerdet inn, ble de brukt som beite og/eller høyproduksjon. Disse avlagte svedjefallene ble etter hvert så mange, at temmingen nærmest gikk av seg selv. Ville dyr brøt seg inn gjennom gjerdet for å finne mat, og ble dermed vant til mennesker, og dyra ble lette å fange inn. I perioder med dårlig klima, ble pågangen av sultne ville dyr økende, fordi de fant mindre naturlig føde enn tidligere. Slik kom svedjebuket til å bli en naturlig forløper for temming av dyr, og etterfølgende husdyrhold ble et selvfølgelig resultat. Den gode grasproduksjonen etter svedjing, før skogen tok området tilbake, var forutsetningen for temming av reinsdyrflokkene i det nordlige Eurasia (Jettmar 1952 737-766). Kan hende det ikke er overraskende, at skåninger (Scanians) og samer er nære slektninger ifølge DNA-undersøkelser. Samene kaller inngjerding for reinsdyra og fangstinnretning for villreinen; vuomen eller gardde. Ordene finnes også i gammelnorsk; vomb / hvammer eller gardr. Hvammer er avlagt svedje (Fritzner 1863 302), og gardr er bebodd hvammer. Hvammer var i vikingtid betegnelsen for et grasbevokst område. Sagaen omtaler en beboelig hvammer. Klanlederen Ottar fra Nord-Norge hadde tamme reinsdyr (Afred den Store lot Orosius' Historiarum--- bearbeidet og oversatt til gammelengelsk ca. 900 e.Kr.). Eyvind Finnsson fra det sørlige Halogaland forteller på 900-tallet at han på grunn av kulda "må holde geitene sine innendørs om sommeren, slik som Samene"(Jonsson 1912-15). Senere i middelalder forsvant tamreinsdriften nærmest helt. Dette henger sammen med mindre mobilitet i svedjebuket under klimaforbedringen. Det ble færre avlagte svedjer, vuoma, og bedre naturlig tilgang på føde for dyra. Men under den "Lille istiden" tiltok tamreinsdriften på nytt, fordi vuoma-antallet igjen tok seg opp. Temming av reinsdyr har følgelig vært i direkte interaksjon med det aktive svedjebuket. Likeså kan man generelt si at dyretemming / domestisering og svedjebbruk står i interaksjon med hverandre, svedjebbruk er forutsetningen for domestisering.

61

SVEDJEPROSEDYREN

Svedjebuket har historisk sett sørget for kontinuiteten i menneskenes matforsyning. Dette har satt sterke spor etter seg i kulturhistorien, og det har forandret vegetasjonen og dermed landskapet i en langsiktig økologisk rotasjon i balanse med naturmiljøet. Svedjebuket utnytter idag marginalområder som ikke interesserer mekanisert stordrift. Så lenge en svedjebbrukgruppe disponerer et stort nok område, er deres rotasjonssyklus økologisk forsvarlig for naturmiljøet, men ødeleggende dersom utnyttelsen blir for stor. Europeisk komersiell stordrift har iløpet av de siste 500 år førtrengt lokalbefolkningen i den såkaldte, tredje verden".

Det europeiske landskapet var dominert av skog før menneskene tok det i bruk. Skogbunnen hadde en sparsom vegetasjon på den næringsrike organiske biomassen, som var sammensatt av halvt nedbrutte lagrede planterester. Midd og mengder av andre mikroorganismer må til for å bryte ned dette organiske materialet; omgjøre det til nitrogen og andre næringsstoffer for planter og andre levende organismer. Denne prosessen kan nærmest høres om man legger øret til bakken etter svedjebrenningen. Når skogen er brent, vil asken og regnet danne basisk lut, som nøytraliserer den sure humusen under. Plutselig har mikroorganismene langt gunstigere levevilkår enn de hadde i den sure bakken, og de formerer seg eksplosivt i den varme jorda.

62

Bilde med teksten:

Mattila, Ostmark i Varmland 1991.

Den varme marka etter brenning beforder en rask spiring, dersom regnet kommer umiddelbart etter brenning og såing. Bildet er tatt et par dager senere. Foto; Per Martin Tvangsberg

63

Slik ble det med datidens kornsorter, en langt større avling enn vi i dag kan drømme om. Et slikt ressursgrunnlag finnes knapt nok bevært noe sted i dag, det er forlenget oppbrukt. Stasjonære svedjekulturer har alle hatt sin oppkomst i fruktbare agrikulturer, og de har så godt som alle drevet rovdrift på humusreservene. Deres undergang har normalt vært utarming av jorda, mens utløsende årsak ofte var krig. Vår tids kjemiske mineraltilførsel og genmanipulasjon av matvekstene er imidlertid langt alvorligere; kvantitet framfor kvalitet er dessverre dagens målsetting. Ingen kjemiske stoffer har noensinne kunnet gå over til levende liv, uten ved hjelp av livet selv, som alene besørger denne prosessen (Pommeresche, Markens grøde, nr. 2).

Bilde med tekst:

Mattila, Østmark

i Varmland 1991. Rugspirene etter et par ukers vekst.

64

Svedjeprosedyrens første del var å velge ut det mest formålstjenlige området i skogen. Dette hadde så stor betydning, at spesielt trenede unge menn ble sendt ut for å merke av de beste skogholtene. De største trærne ble ringharket slik at de tørket. Når tiden nærmet seg, måtte man felle skogen og/eller sørge for vindfall ved ulike sofistikerte teknikker. Øksa var den eneste medbragte redskapen. De felte trærne skulle dekke marka jevnt, før fallet ble liggende for tørking. Kutting av de største greinene påskyndet tørkingen. Årstiden for brenning var bestemt av kulturvekstens såtid og den geografiske beliggenheten. Brenningen skulle skje etter en tørkeperiode, men før regnet kom, og på en dag med passe vind. Da noitaen/shamanen hadde bestemt dagen, valgte han ut materiale fra fallet og tente en "hellig" ild. Dersom det brant godt, var det tegn på at nå var tiden inne, men brant det dårlig, var det et signal om at man skulle vente. Denne prøven kunne spare klanen for fatale feil. Dette vesle bålet var kontakten med overmaktene. Ilden herfra ble siden brukt ved tenning av fallet, og ilden måtte slukne uten menneskets hjelp. Hele klanen var med under tenningen, for dette måtte skje synkront. Fallet måtte brenne fra kantene innover mot midten. Dette innehar at man tente i overkant på et skrånende fall lenge før man tente på sidene og til sist nederst, vind og fuktighet tatt i betraktning. Noita dirigerte tenningen med myndig røst, etter at han hadde kontrollert kantene til omliggende skog for å unngå skogbrann. En vanlig finsk måte var å gå baklengs og motsols tre ganger rundt fallet (Lonrurot 2002 110) og framsi høyt; "Polta kivet, polta kannot, heitta mina musta mulda"; Brenn steiner, brenn stubber, bring meg svart jord. Men det hendte nok at en og annen "tullball" forårsaket skogbrann (tulipalu). Den tjukke røyken fra fallet påskyndet regnet, ble det sagt: Regnmaktene observerte røyken, og de tok det som et signal om at nå var menneskene snart rede til å motta regnet. Fallet ble påtønt slik at det brant sakte og fullstendig; ilden skulle spre seg nedoverbakke og mot vinden og innover fra kantene mot midten av fallet. Sakte brenning ved lav temperatur, 200 grader, ga den ettertraktede svarte aska. Varmere, 400 grader, mer intens brenning,

65

Produserte hvit aske. Det viser at alt organisk materiale er brent opp. Hvite felter etter brenning burde unngås. Et lag med svært aske og kullbiter bidro dessuten til temperaturhøyning i solskinnet; ca. 20 grader høyere enn i skyggen. Dette var en stor fordel for spiringen, og førte til en raskere nedbryting av det organiske materialet.

Bilde av rug typer med tekst:

1. Svedjerug fra Digerberget, Torsby, Varmland, 50.000 korn pr. kg.
2. Svedjerug fra Revholtet, Grue Finnskog, 55.000 korn pr. kg.
3. Sangasterug fra Estland, 20.000 korn pr. kg.
4. Korpiruis fra Sverige, 30.000 korn pr. kg.
5. Svedjerug fra Mattila, Østmark, Varmland 50.000 korn pr. kg.

Foto: Erki Animági.

66

Fra Kungliga Vetenskaps Academiens Handlingar:

1789• Jan. Febr. Mars.

Försök med Timrade Gårdsgårdar;

af

JOH A B R. GRILL, ABRA HAMSON.

Tegning av gjerde med gammelsvens gotisk tekst

(Ikke tydet eller korrigeret) Jag angifver eJ timrad g rdesgSrd, (fom jag kJllac den, okunnig om den annorlUdes kallas olika) f6r nllgot nyct eller mitt p fund; men af orfak • ar jag ej f un nic.den niigorfUdes bdkrif- ven, lllngt mindre fom nyccig och fkog.befpå- rande anf6rd: hvarf6re jag trod c mig O<yldig, at gifva dec tilkl!nna, for at af andras 31dre Ron, U faken vuerliare bek rUtad. Anledningen hlrtil, fick jag for 8 Sr fe- dan , af Herr Landsfudfdingen EHRENB JLL, dS l1an befag et u cdikad t, och til nllgon del rot- :hugge c karr, om 100 tunnland, hvaraf en cieJ, dS O•ullc inhgl!nas ; han ber6mde ddTa timra- de g rdesg.ird2r , fom han i Finland fcd t, hos H.:rr LJncisIJGiciingen Haron BoYE , famt hos Herr Of•crlle-Lieut. SvED.CI'HIELM p/i Banglla uri S6dcrm ;nt::nd. Herr Profeffom och Riddaren G.-I.OD, om- namner v!tl uri des Andra del, af S!•enfka Land t- Ot6cn!ln 2 C<p• 59• 40 - et Oags Gbdesg5rd ucm St6r och "idjor, ir'CIl krokformigå går- rlc,:gr dar, • f.:m t a t de fordra alt f6r mycke! 1:1rdfel och ar O fafeligen lkogs-6dande , men at de i **Pensylvanien och New Jersey** brukas, han ho.r 1\fvcn darH lemnat ritning , men nllm- ner ej , hum lange e n dylik agrle bdl'l1 nd.

67

Bilde med tekst:

Slaver i arbeid på svedjefelt i Virginia, USA år 1798. Området har det vanlige sikk-sakk gjerdet rundt. Svedjing var vanlig blant de første europeerne i Nord Amerika. (Stewart 1956 129). Akvarell av Benjamin Henry Latrobe. Maryland Historical Society, Baltimore. National Geographic, september 1987 354.

Selv om alle forholdsregler ble tatt, brant ikke alt trematerialet helt opp. De største sotstokkene ble brukt som **gjerde** rundt svedjen. Der trærne var rett vokste, ble gjerdet laftet opp i sikk-sakk form. Ris og kvist ble brukt der krokete løvskog ble svedjet. Inngjerding var nødvendig som beskyttelse mot beitende dyr. Såing skjedd i den varme aska, som sørget for en rask spiring, dersom regnet kom straks etter såingen. Korn som falt på stein ble sopt ned i aska. Tidspunktet for brenning var meget viktig. Værvarsling ble derfor utført ved ulike sofistikerte prosedyrer. Pendelen var et vanlig hjelpemiddel (Hamilton 1986 53). Studie av innvollene til et nyslaktet dyr, tradisjonelle seremonier (regndans) med hele klanen til stede og annen "primitiv" praksis.

68

Svedjebruket har helt andre karakteristika enn åkerbruket. Det dyrkede arealet var den største variable faktoren i svedjebruket. Dette har forvirret mange forklaringsmodeller i forskningen om jordbruket. Minkende avling ved forværring av klima, ble kompensert med tilsvarende økning av arealet. I motsatt fall; når klimaet bedret seg, kunne man tillate seg å svedje et mindre område. Denne sammenhengen mellom svedjenes størrelse / antall og klimafluktuasjonen er ofte feiltolket eller ignorert i forskningen. Klimaendring har alltid hatt en direkte virkning på svedjebruket. I Sydeuropas middelhavsklima var skogen fra gammelt av for det meste åpen evig grønn løv- og furuskog. Etter svedjing hadde denne skogen mindre evne til regenerering enn skogen nord for Alpene. I Nordeuropa ble vanligvis bare en avling høstet før grasveksten tok over, mens i sydlige egner ble fallet brukt i flere år og jorda ble raskere utpint. Svedjebruket opphørte bl.a. derfor langt tidligere i syd enn i nord.

Allerede i klassisk tid hadde det meste av skogen ved Middelhavet forsvunnet. De klassiske forfattere skriver om de store skogene (Semple I 931 261-296). Homer skriver om skogkledde Samothrace, Zacynthos, Sicilia og andre skogkledde land (Homer Illiad XIII---- XIV, 1-2). Forfatterne gir oss det generelle inntrykket at Middelhavslandene hadde mer skog da enn nå, men at det allerede da hadde forsvunnet mye skog, og at den som var igjen fantes i fjellene (Darby 1956 186). Det er klart at hele Europa hadde vært skogkledt tidligere, ikke bare i nord. Men under romersk jernalder og tidlig vikingtid ble skogsarealene drastisk redusert også i Nordeuropa, og boplassene ble jevnlig flyttet. Det er ikke gitt noen bedre forklaring på denne mobiliteten, og på overgangen til stasjonære boplasser fra slutten av vikingtiden, enn overgangen fra svedjebruk til åkerbruk. Samtidig kommer plogjern som en ny funngruppe både i graver og depoter. Det kan bekreftes at tidlige agrarsamfunn også har foretrukket skog med god bonitet i åsler med god avrenning, og spor av kveghold har også vært tydelige her.

69

Den greske oppdagelsesreisende og handelsmann Pytheas fra Marseilles foretok en sjøreise til Nordeuropa ca. 330 f.Kr. Deler av hans reisebeskrivelse finnes bevært hos bl.a. Polybios, Plinius og Strabo. Pytheas hadde besøkt Thule som lå seks dagers sjøreise nord for Britannia. Der viste "barbarerne oss den trakt der solen ikke går til hvile. Det hendte nemlig der, at natten var helt kort, noen steder to, andre steder tre timer, slik at solen kort etter sin nedgang snart gikk opp igjen." Han forteller at Thule var et frukthart land; "rikt på grøde som ble moden først sent på året, og menneskene der brukte å tilberede en drikk av honning. Og de tresket sitt korn i store hus, på grunn av overskyet vær med mye regn. Om våren drev de buskapen opp på fjellbeitene og ble der hele sommeren." Denne beskrivelsen kan passe godt på vestnorske forhold. Her møter vi både seterdrift og tørking/ tresking i kjone.

I Italia var svedjebruket forlenget en saga blått ved Kristi fødsel. Tacitus beskriver det fremmedartede han selv hadde opplevd hos germanerne, som han kjente godt fra sine opphold hos dem. Roma var helt avhengig av barbarernes svedjebruk for å kunne livnære seg og opprettholde "Pax Romana", men da tilførselene fra koloniene "trans alpina" sviktet, gikk Romerriket under. Tacitus skriver 98 e.Kr. om germanerne; marka som i størrelse står i forhold til deltagende dyrkere, blir dyrket felles av alle, før de deler avlingen seg imellom etter anseelse, fordelingen er lett fordi det er stor tilgang på mark, de skifter mark hvert år, og det blir mark til overs, for de søker ikke ved anstrengende arbeid å avtvinge sin fruktbare og vidstrakte mark ennå større ydelser, ved å plante eplehager, oppdyrke særegne engler eller vanne hager, korn er det eneste de forlanger at marka skal yte. Originalteksten lyder; "*agri pro numero cultorum ad universis vicinis occupantur, quos mox inter se secundum dignationem*

partientur, facilitate partiendi camporum spatial praestant, arva per annos mutant, et superest ager, nee enim cum ubertate et amplitudine soli labore contendunt, ut pomaria conserant et prata separent et bortos rigent, sola terrae seges imperatur". Selv

70

om det har vært hevdet av særlig tyske og amerikanske forskere at dette var flerskiftes åkerbruk, kan det likevel ikke være tvil om at det dreier seg om svedjebbruk (Arenander 1923 96 ff). A.W. Liljenstrand skrev 1857 i sin doktoravhandling "Om skifte af jord 11 (s. 5 ff.), at Tacitus omtaler svedjebbruk: "arva per annos mutant". Senere finske kolleger som Gosta Grotenfeldt og Kustaa Viljuna, hadde samme oppfatning som Liljenstrand. Mange forskere holder seg imidlertid til den tysk/amerikanske oppfatningen, som forklarer folkevandringene i Europa med de besynderligste "vank(o)e(r)l- modige" hypoteser.

Folkevandringstiden i Europa, etter Romerrikets fall og umiddelbart før vikingtiden, har som sin forutsetning, at det var fortsatt mer lønnsomt for folkegruppene i Sentraleuropa å flytte videre til nye skoger etter at de beste teigene var oppbrukt, enn å vente på at ny skog skulle vokse opp. Derfor var folkegruppene i den tempererte sonen i Europa svedjebbrukere så lenge skogene tillot det. Denne rovdriften på skogen forklarer den raske og vidløftige folkeflyttingen. Men skogen tålte ikke dette i det lange løp, den tok først slutt ved Middelhavet. Skogen her hadde ikke den samme vitaliteten som den kraftige nåleskogen i Sentraleuropa. Avskogingen skyldes delvis brenning for beite. Manglende tømmerleveranser førte til prisøkning og mer steinbyggeri i keisertidens Roma (Stewart 1956 23). Skogen minket også etter hvert nordover i Europa, men her i Norden har den overlevd.

Klanene i det førromerske Italia ser ut til å ha levd i midlertidige lokaliteter, ikke i stasjonære byer. De dyrket små jordlapper, passet sine sauer og sin buskap, handlet med fremmede kjøpmenn og sloss av og til med hverandre; etruskere, umbriere, ligurianere, sabinere, latinere, campaniere, apulianere, faliscanere og samniter, Bare for å ha nevnt noen av dem. Disse italiske etniske gruppene utviklet sin egen identitet som settlere og krigere ca. 900 f.Kr. De bygde festninger i fjellene, som først nå i våre dager blir undersøkt nøyere.

71

Skogene har gjemt dem lenge, men etter hvert vil de gi informasjon om folkene som bygde og brukte disse byggverkene. Ruinene av et stort samnittisk tempel og teater ved Pietrabbondante er under utforskning. Disse kulturminnene har slumret i skyggen av Romerrikets gloriøse historie. Mange av de italiske klanene innså fordelene ved å alliere seg med de mektige romerne. Da Roma bygde Via Amerina 241 f.Kr., var faliscanerne i ferd med å etablere seg i byer på slettelandet, og de samarbeidet med romerne om vegbyggingen. Det Romerske Senat fikk nå etter hvert representanter fra mange faliscanske og etruskiske familier. De italiske klanene er nå blitt stasjonære åkerbrukere. (Zwingle, National Geographic, januar 2005).

Julius Caesar skriver om sveberne; "Commentarii de Bello Gallico", bok 4,1; private og adskilte marker finnes ikke hos dem, "privati ac separati agri apud eos nihil est", de kan heller ikke oppholde seg mer enn ett år på et sted for dyrkingens skyld, "Neque longius anno remanere uno in loco colendi causa licet". Svebeme holdt til mellom Rhinen og Elben. Om germanerne skriver han: Ingen har en bestemt mark eller område for seg selv, for magistratene og sjefene deler hvert år ut til folket og klanen, som har samlet så mye mark på slike steder som synes bra for dem og driver folket etter et år til å fortsette videre til et annet sted. "Neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui tum una coierunt, quantum et quo loco visum est agri attribuunt atque anno post alio transire cogunt" bok 6, 22. Strabon (63 f.Kr.- ca. 20 e.Kr.) skriver også om sveberne i Geographicon VII 1, 3; Felles for alle folkene i denne egnen er at de lett skifter bopel, på grunn av sitt tarvelige levevis, og at de ikke dyrker noe land og ikke samler seg skatter, men bor i midlertidige hytter. Sin næring får de for det meste av buskapen sin liksom nomader, derfor pakker de også alt sitt gods på vogner og drar videre dit de ønsker. Horazius skriver år 17 f.Kr.(Carmen saculare, 3, 24, 9 ff.) om et folk i Makedonia; De stolte gjeteme lever også

72

lykkelig, uoppmålt land bærer fri grøde og korn for dem, land som de ikke ønsker å dyrke mere enn et år, "vivunt et rigidi Getae, immetata quibus iugera liberas fruges et Cererem freunt, nee cultura placet longior annua". Flere klassiske forfattere har beskrivelser av svedjebbrukende folkeslag. Folkevandringstiden i Europa var preget av mange folkeslags varierende svedjebbruk. Utnyttelsen av skogene krevde stadige forflytninger, og store områder ble skogløse.

Jordanes skal ha vært av gotisk herkomst og endte som munk i Italia. Hans verk "De origine actibusque Getarum", om goternes opprinnelse og død, forfattet ca. 550 e.Kr. gir opplysninger om den store øya Scandza, som goterne skal stamme fra. Han regner opp stammer som bor her, blant disse er adogit som bor nordligst av alle med 40 døgn midnattsol. Etter adogit kommer scirefennae og suehans som også bor mot nord. Scirefennae flyttet mye og forsto ikke å frembringe markens grøde, men livnærte seg ved jakt og fugle egg. Suehans var en bofast stamme som hadde gode hester liksom thuringerne og drev pelsdyrjakt for å kunne selge skinn. Her var det for langt mot nord til korndyrking. Prokopios, ca. 550 e.Kr., beskriver også et primitivt jegerfolk som han kaller skrithifinoi. Disse ynkelige skapningene hadde hverken vin eller korn, for de dyrket ikke jorden. "Både menn og kvinner driver uavlatelig bare jakt; de mektig store skogene og fjellene der gir dem en uendelig mengde vilt og andre dyr." Scirefennae og skrithifinoi er vel samene som ofte har fått betegnelser som skridfinner, som trolig er en senere avledet form fra skrithibinoi eller noen lignende stavemåte. De to gamle betegnelse, scirefennae og skrithifinoi, har nok trolig ikke sin opprinnelse i betydning av hverken skiløper eller finne. Videre i Jordanes' etnografiske beskrivelse av Scandzas følger flere folkestammer og blant disse er finnaithae "som alltid var klare til strid", mixi evagre og otingis som skulle ha levd som ville

dyr i fjellhuler, "utenfor dem" bodde ostrogotb, raumariciae, ragnaricii, finni, vinoviloth og suetidi som skulle være stautere enn andre folk.

73

Adam av Bremen beskriver Sverige ifølge opplysninger han fikk av danskekongen Sven Estridson år 1068; "det er meget fruktbart, jorden gir rike avlinger og honning, har større **buskapskøtsel** enn alle andre land, det finnes en mengde nyttige elver og skoger, når det gjelder kvinner kjenner de ikke måtehold, de har etter sin økonomiske stilling to, tre eller flere hustruer samtidig, de rike og høvdingene har utallige." Det siste indikerer vel en slags storfamiliestruktur, og at skogene nevnes spesielt som nyttige, kan settes i samband med svedjebruket og buskapskøtselen. At "buskapen beiter, slik som hos Araberne, langt ute i ødemarka" kan tolkes i samme retning.

Ordet **viking** ser ut til å være eldre enn fra vikingtiden. Det forekommer i Exodus, den aleksandrinske oversettelsen av 2. Mosebok, som omtaler jødernes utvandring fra Egypt. På ferden over Rødehavet, blir de betegnet som; sawicingas. I det aleksandrinske Widsith, den vidt omreisende, forekommer ordet viking i linje 47; wicinga cynn, klan, samt i linje 59 og 80. Vikingene brukte samme betegnelsen på seg selv. Ordet viking innebærer mobilitet, de som befatter seg med å reise; vikja, vik, veik, vikjinn er det gamle vestnorske verbet med samme betydning som ordet viking. Adam av Bremen forteller at disse piratene, gresk ord som er beslektet med å fara (reise), kaller seg selv vikinger, mens våre landsmenn kaller dem ascomanner, dvs. båtfolk. Betegnelsen scegdmann er angelsaksisk og betyr også båtfolk, og det finnes flere andre uttrykk med tilsvarende betydning (Askeberg 1944 s.153). Vikingene blir forbundet med røveri og overfall, og de fikk en god del skriftlig omtale på grunn av dette. Den nyetablerte kristne kirken ble utsatt for vikingenes røverier, men selve bakgrunnen for utfarten var den nødvendige ekspansjonen, som var naturlig for deres svedjebrukskultur i en tid med **klimaforværring**.

74

Vikingene søkte nye skoger overalt der de var å finne. De dro i vesterled til England, Irland, Island, sydover til Frankrike og i østerled til Russland. De var kolonisasører som utvidet sine områder og stimulerte til handel med påfølgende bydannelse. At mange av dem også etter hvert var ute på røvertokter forteller de skriftlige kildene om. De Britiske øyer var tidlig et mål. Der fant de gode muligheter for sitt svedjebruk. Beda (673-735) skriver i bok I kap. I (Schjoth 1979 13, 16): "Britannia er frukthart, har store skoger og gode beiter for kveg og trekkdyr; enkelte steder dyrkes også vin,---greide ikke barbarene å motstå legionenes (romernes) angrep. De rømte inn i skogene, holdt seg skjult og gjorde stadig utfall mot romerne, som de voldte store skader." Disse "barbarene" var svedjebrukere i skogene de trakk seg inn i. Det framgår av stedsnavnene, ofte -by og -thorp (Domesday Book fra 1086). Nykommerne slo seg ned utenfor den eldre bosetningen, som regel i skrånende terreng (Sawyer 1971), fordelaktig for svedjebruk med påfølgende buskapskøtsel. Kolonisasjonen foregikk under ordnede former, slik at ledene for vikingehæren kunne innkreve skatt og pålegge tjenester i de områder de hadde lagt beslag på. En bemerkning fra året 876 lyder: "Healfdene inntok Northumbria og delte landet mellom seg og sine thegns (thanes, ministris) og lot hæren sin oppdyrke det" (English Historical Documents, 4). Store gods, (shires, sokes, lathes) der det inngikk skogsområder, var den opprinnelige økonomiske enheten. Beitemarker, åkerjord og fiskevatn og saltpanner i kystområdene nevnes også ofte. Slike godsdannelser holdt seg lengst i nord og vest (Harrow 1973 7-68), men etter hvert ble de oppdelt i mindre enheter der bøndene fikk eiendomsretten. De hadde begynt med pløying av jorda.

Det er en mengde skandinaviske stedsnavn i Danelagen som inneholder et personnavn. Mer enn halvparten av navnene på -by og -thorp inneholder et personnavn, oftest et nordisk (Fellows Jensen 1978 276-86). Opplysningen av storgodsene skyldes hovedsaklig overgangen fra felles svedjebruk til individuelt åkerbruk, og den første åkerbrukerens navn finnes som regel bevart i stedsnavnet.

75

Den angelsaksiske krøniken ble opprinnelig samlet som den vestsaksiske reaksjon på vikingenes invasjon år 892 e.Kr. (Sawyer 1971 16, 19). Dette har dominert synet på vikingene, fordi det ikke finnes tilsvarende kilder fra andre deler av England. Bare små bruddstykker fra annet hold er bevart som tillegg i yngre versjoner av den angelsaksiske krøniken eller i samleverk fra 11- og 1200-tallet (EHD 3-4). Historia de Sancto Cuthberto (EHD 6) forteller om hvordan den hellige Cuthbert i Northumberland på 900-tallet beskytter fedrene arven mot vikingene. Her går det fram at forholdene mellom engelskmennene og nordboene ikke var så fiendtlige som de vestsaksiske kildene framstiller det. Fra den siste fasen av vikingetoktene under kong Ethelreds tid, finnes det flere skriftlige kilder med harde angrep på, og urettferdige fordømmelser av, kongen (Keynes 1978). Irlendernes krønike om krig mot fremmede inntrengere, "Cogacili Gaedhel re Gallaibh" er skrevet på 1100-tallet (Todd 1867). Den forteller om vikingetoktene på 8- og 900-tallet. "Annals of Ulster" inneholder mange pålitelige originaltekster, selv om de er skrevet på 1400-tallet (O. Maille 1910). Det er derfor lettere å studere vikingenes historie på 8- og 900-tallet her enn i noen annen del av De Britiske Øyer.

Vår kunnskap om vikingene og deres verden er hovedsaklig å finne i kristne skriftlige kilder, de eldste skrevet av folk som vikingene kom i kontakt med (røvet), mens senere skrifter er forfattet av nordboerne selv etter at de var kristnet. Det tidligste nordiske er Islendingabok, skrevet av Are Thorgilson mellom årene 1125 og 1132. Are var kanskje også delaktig i sammenstillingen av den første versjonen av Landnamabok, som trolig er fra samme tid. I følge Landnamabok (1900 103), skulle ingen få ta seg mer land enn han kunne fare omkring med ild på en dag med skipsmannskapet sitt; "at fara eldi urn landnam sitt". Den første ilden skulle tendes ved soloppgang, og den skulle brenne til sola gikk ned. Videre skulle nye bål

tennes, så en kunne se den neste røken fra den forrige, som markering av det ønskede landområdet. Arkeologiske undersøkelser har vist at flere

76

opprinnelige gårder på Island var fraflyttet allerede på 1000-tallet (Thorarinsson 1976). Utgravningene i Thjorsardalur har påvist at gården var forlatt for Heklas utbrudd i år 1104 (Eldjarn 1961). Det er trolig at islandske nybyggere forsøkte å gjenskape den bebyggelsen og de sosiale anordninger de var vant til fra hjemlandet. Det islandske samfunnet besto av høvdinge, goder, og deres storfamilier. Noen av gårdene nevnes spesielt for sine verdifulle beitemarker. Senere versjoner av Landnamabok viser at noen gårder ble større og andre minket utover 11- og 1200-tallet (Rafnsson 1974 166-181).

77

Tegning av kart med tekst:

Vikinger i østerled; 1. Gardarrike, 2. Store Svitjod 3. Konugard 4. Rostov 5. Kurland s 6. Truso og store deler av Baltikum fikk en ny svedjebrukende befolkningsgruppe.

78

Irland ble hjemsoekt av vikinger som overvintret. Ulsters annaler forteller om mange angrep av flere vikingehøvdinge i 830- og 840- årene. De opererte ofte fra baser inne i landet, som f.eks. Lough Ree. Dorestad i det frankiske innlandet ble angrepet 835 og 836, for siden å bli vikingen Rorik 's sete. År 851 overvintret vikinger for første gang ved Seine. Alle seilbare elver ble hjemsoekt av vikinger, som ofte slo seg ned inne i landet langt fra havet. Vikingene kjempet like ofte med som mot irlenderne, frankerne eller bretagnerne. Deres ekspansjonstrang var hovedsakelig den tradisjonelle forhåpningen om stadig å skaffe seg nye og bedre svedjeskoger. Til og med ekspedisjonene til Spania, Afrika og Italia på midten av 800-tallet var nok i utgangspunktet fundert på ekspansjonstradisjoner, men utviklet seg til å bli plyndringstokter som mange av de andre. Vikingene i østerled er omhandlet i flere arabiske skrifter. Ibn Rustah skriver at Rus herjet blant slaverne, og tok dem som slaver. Rus bedrev ikke jordbruk, de hadde ikke byer, men flere handelssteder, deres eneste yrke var handel med sobel, ekorn og annet pelsverk som de solgte til enhver som ville kjøpe, heter det i historiebøkene. Deres største politiske innflytelse var bidraget til grunnleggingen av det russiske riket, men påstanden om at de ikke drev jordbruk, er nok meget tvilsom. I "Annales Bertiniani" fortelles det om en gresk delegasjon som kom til keiser Ludvig i Ingelheim år 839. I følget var det noen menn som kalte seg "rhos". De ba om keiserens tillatelse til å reise hjem gjennom frankernes land, fordi den vegen de hadde kommet til Grekenland var meget farlig. Disse "rhos" skulle ha hørt til svearnes stamme. Dette er første gang "rhos" eller "rus" betegner folk i Russland på vikingtid. Hva ordet innebærer er mye diskutert, en teori går ut på at det kan bety de som kommer roende; rodr.

I Nestors krønike, som ble skrevet i Kiev i begynnelsen av 1100- tallet, føres fyrstedynastiet tilbake til år 862, da Rurik, varjagen, som sammen med sine yngre brødre skal ha blitt innbudt til å herske over slaver, chuder, kriviker og ves. En kilde fra tidlig 900-tall er skrevet av Ibn Fadlan, som deltok i en islamsk delegasjon fra kalifen al-

79

Muktadir år 921 til Bulgar ved Volga (Canard 1958 41-145). Fadlan beundret nordboernes kroppsbygning, de var rødlige og lange som daddelpalmer, men de var de styggeste vesener som Gud hadde skapt. Mennene har alltid sverd, øks og kniv, mens kvinnene hadde halsringer av edelt metall og halsband av grønne glassperler. Han opplevet også en varjaghøvdinges båtferd. Keiser Konstantin Porphyrogenetos i Bysants nevner også "rus" (Obolensky 1962).

I "De imperio administrando" fra ca. 950 heter det, at "båtene som kommer fra det borte Rus til Konstantinopel er fra Novgorod, der Svjatoslav, Igors sønn, fyrste av Rus, har sitt sete." Som rike funndistrikter for skandinaviske fornsaker i Russland kan guvernementene Jaroslav og Vladimir ved øvre Volga nevnes, "der den småkuperade och vanliga björkskogsbevuxna terrangen i många hanseenden påminner om ett mellansvenskt landskap" (Arbman 1936). Vikingene i østerled ble betegnet som varjager, varinger, varangians. Dette er et gammelt uttrykk som innebærer frodig skog. Det finnes bevart i geografiske navn. Betegnelsen har naturlig nok vært navnedannende bare i områder der (frodig) skog var en sjeldenhet. I Nordfenno-Scandia og rundt Kvitsjøen finnes et titalls slike navn på steder med skog. Varanger i Finnmark er et eksempel. Det finske navnet på Vardøhus festning er Varjakanlinna. Varjakanmaa var vikingenes hjemland skriver Lonrot i finsk-svensk lexikon Helsingfors 1880 900). I Estland bærer et par skogsområder dette navnet, og de skiller seg ut fra omgivelsene ved sin frodighet.

Storfamilien var vikingtidens normale sosiale struktur (Sjøvold 1979 53-72), men er siden blitt uvanlig de fleste steder i Norden (Winberg 1973 92-97). Den har senere vært vanlig der svedjebruket fortsatt var dominerende næringsform, og finnes opp til vår tid i utkantstrøk og i Karelen. Dessuten kan det påvises at storfamiliens antall øket etter 1500-tallet snarere enn minket i visse områder (Tornberg 1972).

Det var storfamilien som sto for de tidligste vikingeferdene på 800- tallet, der den primære målsettingen var å finne nye svedjeskoger.

Men fra slutten av 900-tallet var det ofte kongene som ledet røvertoktene og svedjebbrukseksponjonene.

De kirkelige og verdslige myndighetene i Riga opprettet i 1230 en avtale med kurerne (landbruksbefolkningen), som nå lot seg omvende til kristendomen. Kurerne godtok at de for hvert svedjefall de dyrket skulle betale en årlig avgift på et halvt skippund rug, likeså skulle de betale samme avgift for neste års avling på det samme såkalte harvelandet. Men de som virkelig ville bearbeide jorda med **pløgg** og harv trukket av hest i stedet for å brenne nytt skogsfelt, skulle bare betale et halvt skippund (Bunge 1889 137-38).

Myndighetene ville bli kvitt svedjebbruken, fordi den stedbundne bonden var lettere kontrollerbar og skatteinnkrevningen enklere.

Bilde/kart med tekst:

Situasjon: > kart over Skjelver : Jkog opp-tatt av A.G.Sandberg den 13.-1• juni 1736 . 11 lillnolat ion : ----- Litr B er een gl. ru,- braut te com Tvensbergct for 7 ua..c sidon haver brugt . Li t.r D er ccn t,l• rugbrau.ttc som J1..irn Jorasen i'or• 30 a.ar sidon haver b.rugt , med tillatcl.e af Ingebret Sekielfver. LitrE Sofren Kleboe tornerhogst i TorgålaaGert som a.f Haagen Nielsen er .arresteret'. Lir . F een liden hocle Bo;•d erua baken kaldet ,som bemtirkcr at dene raadele dahl ,Langdahlcn aldct , li;ge• pån dend ostre siide dcraf . Litr... @l cen gl. rugbrautt-,...;om ...;nl.l.n.r;•>•ct

HUUHTA

Savo-karelerne hadde et sofistisert system, som sikret dem den beste granskogen til sitt svedjebbruk. I et **rune-dikt** om Finnskogens granskoger heter det; "Gåivu on mehdien valgoinen valhe". Det betyr at bjørka er skogens hvite løgn. Den beste granskogen har ikke innslag av bjørk. Den kommer først etter at skogen er svedjet en eller to ganger. Å lete opp nye svedjeskoger var en viktig forutsetning for sikring av framtiden. **Noita** valgte ut feilfrie unge menn, som ble sendt ut senhøstes (lahtea eriin) for å rekognosere og avmerke den beste skogen (erapiiha) for sin klan. Skogsområdet ble merket med klanens bumerke (puumerkki) på de mest synlige trærne. Klanens vevde band ble hengt opp i et tre (kirjavainen puu). Han blinket trær rundt området, for å informere eventuelle andre klaner om at stedet var opptatt. Fra nå av ble det merkede området respektert av andre, det var tabu (puha) for disse, uansett hvor langt rekognosatøren hadde reist for å finne dette skogsområdet. Når han returnerte (tulla erasta) tidlig om våren, hadde han forberedt seg og kunne beskrive de merkede stedene i poetiske runer. Runene gjorde det lettere for de andre i klanen å huske hvordan de skulle ta seg fram til dette stedet senere.

Noitan hadde en sosial organisasjon relatert til berdache eller bate hos Crow indianerne (Angelino, Shedd 1955 121). Forholdet mellom noita og hans utvalgte unge menn ser ut til å være relatert til homoseksualitet. Noita fant også sin etterfølger blant disse mennene (ragr, argr) (Sonnenschein 1966 76). Slike unge menn ble utvalgt dersom de var uten feil. Det nevnes ofte at de måtte ha feilfrie tenner. Dette kan ha sammenheng med at de skulle framføre den ønskede lyden (screatus / scritobini), lyden, sangen (kirjua, huutaa, seid latir, galdr) for å vibrere trommeskinnet. Homoseksualitet har et bestemt biologisk grunnlag, men likevel er menneskers seksuelliv dypt forbundet med sosiale forhold, og derfor tar det forskjellige former under ulike kulturelle situasjoner. Noen seksuelle trekk er resultatet

av en felles erfaring, et resultat av endret utvikling i den fysiologiske kontroll (Ford, Beach 1951 3-5). I en del kulturer ble mannen som tok på seg den feminine rollen betraktet som en mektig shaman. Han (noita, tietaja, velho, seidmadr) var en høyt æret og respektert person, som kunne se inn i fremtiden, spå. Berdache kan spores i eldre kulturer, og blir kalt institusjonalisert homoseksualitet av noen forfattere (Ford, Beach 1951 130). Denne organisasjonen finner vi i sagalitteraturen hos Snorre Sturlasson: Harald Hårfagre kap. 35, Olav Trygvasson kap. 62-63 gir eksempler på den kristne motstanden mot slike gamle skikker (Hirschfeld 1902 247-263).

Ordet (**puha**) betegner; omskrevet, avgrenset, innviet (Euren 1860, Lonnot 1930) og er forbundet med et hellig sted, et hellig objekt eller en hellig skog; puha ouda (Lastadius 1959 34). Puha henspiller på menneskelig makt som ligner på overnaturlig makt (Vilkuna 1956 193). Puha synes å ha endret mening fra å være en teknisk term til å bli et abstrakt begrep (Vilkuna 1956 188, Anttonen 1994 26). Suomen Kielen Etymologinen Sanakirja (1962 668) forklarer puha i Vermlands Finnskoger som en nyere betegnelse for djevel, shaman ånd (noidan henkj), forheksset (noiduttu, noidan pilaama), noe som en trollmann, shaman har ødelagt, (saastainen) forurenset, noe som angår det syke og har med døden å gjøre. Tilsvarende ord på udmurt- 'komi- og zyrien-språk; veza, har også sidebetydningen djevel. Erapua betyr et avsidesliggende særdeles hellig sted, og her vokser den aller beste granskogen. Det tilsvarende profane er (piha), gardsplassen hos (pihalaaja), menneskeslekten med sitt tuntre (pihlaja), rognen. Det oppmerkede huuhta-området, og spesielt det brente fallet var puha før det ble tilsådd, for dets forvandling til et rugproduserende område til nytte for klanen. Erapua var forbundet med stedet der huuhta ga maksimal avling, langt borte i granskogen (eramaa). Hit kunne de også bringe sine døde, fordi den døde kroppen skulle gå tilbake til naturen etter den siste lange reisen inn i den ukjente skogen. Slike steder var i utkanten av deres "verden"

(maailma) og dermed i kontakt med trolldom (hiisi) og forfedrenes tilknytning til livet her. Erapua var forbundet med stedet mellom liv og død. Det var hverken skog eller rugåker, det var under forandring (muuttuva p'iiha).

Klanan hadde merket opp mange potensielle svedjesteder med ulike kvaliteter; størrelse, fuktighet, skogbonitet, terrengform, jordsmonn, skogbrannrisiko og mange andre overveielser angående naturforholdene. Noita skulle til enhver tid velge stedet som kunne gi best avling. Dersom han antok / visste at tiden framover skulle bli fuktig, valgte han svedjested med hellende terreng og dermed god avrenning. Var en tørkesommer i sikte, foretrakk han steder omkranset av naturlig vann, for slik å unngå skogbrann og samtidig oppnå tilstrekkelig fuktighet for veksten. Forøvrig var det mange andre forhold han tok med i vurderingen ved stedsvalget, overveielser som senere ble irrelevante i sammenheng med åkerbruket. Klanen hadde også mange svedjefall på ulike stadier i prosessen samtidig, og samarbeid mellom klaner med ulike spesialiteter var vanlig. Slik sikret man seg avling hvert år.

Svedjebuket var sesongarbeid, som innebar at det ble lange hvileperioder innimellom. Disse ble brukt til trening av prosedyrene. Samarbeidsrutinene ble drillet, for at de komplekse prosedyrene skulle fungere godt når det gjaldt. Denne treningen var hovedsaklig av litterær art. Det var en poetisk seanse i plenum. Alle deler av svedjeprosessen var beskrevet til den minste detalj som runedikt. Alle skulle lære seg sine runer ved å framføre dem i plenum. Slike seremonielle forestillinger inneholdt sang, dans, musikk og rollespill. De ble gjentatt mangfoldige ganger helt til alle klanens medlemmer var fortrolige med sin rolle. Dette var viktig som forberedelse og vedlikehold av den enkeltes innsats i den store sammenhengen da alt måtte klaffe under selve svedjeprosessen.

Når et valgt skogsområde ble tatt i bruk, felte økse mennene (kirvesmies) trærne, eller det kunne bli arrangert suksessiv felling ved hjelp av vinden. Den felte skogen ble liggende til tørt sommeren over, og neste vinters snøtyngde presset tremassen sammen, slik at brenningen skulle bli bedre. I løpet av denne tørkeperioden hentet klanens håndverkere sine emner til redskaper og annet husbehov. Jorda ble ikke bearbeidet, men store trær var på forhånd sokket eller ringbarket, så de skulle tørke på rot. Stubbene etter de trærne som ble felt ble ikke rørt. Store steiner ble heller ikke håndtert, man gikk rundt steinen. Bare de halvt brente stokkene som ble liggende igjen ble tatt i bruk som gjerde omkring svedjen. Før midtsommer det andre året fant noita tiden for brenning av huuhtasvedjen. Dette tidspunktet var viktig for resultatet. Regn etter brenning dannet en hard askeskorpe, som de små rugkomå ikke klarte å trenge gjennom. Da ble rugfrøene utsatt for vind og glupske fugler. Brenningen måtte skje til riktig tid; før omslaget fra høytrykk til lavtrykk. Men ikke før fallet hadde kjølnet såpass at rugen ikke ble skadet av for høy temperatur. Fallet skulle heller ikke bli kaldt, for varmen i jorda fremmet spiringen. For å avgjøre om avkjølingen var tilstrekkelig, ble den person premiært, som først rullet seg rundt naken på det varme feltet. At dette er blitt utlagt som rituell fruktharhetsdans, får så være. Etter dette arbeidet måtte alle bade. Svedjebuket har derfor dyrket badstukulturen. Selv om svedjebuket var glemt, fortsatte badstubadet i keisertidens Roma. Termenes klokker ringte for å varsle at badet var varmt; "Sonat bellorum termarum". Det var ikke Bare klokkene som Kirken overtok, men også deler av seremonien. Røken fra Det Sixtinske Kapell etter pavevalg har også gamle forkristne aner.

Forsøk med **skogsrug** har gitt avling på over 12.000 fold. Fra ett rugkom vokste det opp en 2,6 meter høy og 3,8 meter bred tue. Den største tua besto av 162 strå med i snitt 75 korn pr. aks. Jeg fant ti rugkom i ei rie på Grue Finnskog i 1973. Disse ble dyrket bl.a. på Domkirkeodden, Hamar 1988-90 under Cecilie Jensen's ledelse

(Tvensberg 1995 160).

Bilde med tekst:

Cecilie Jensen ved siden av svedjerugen i Urtehagen på Domkirkeodden, Hamar. Et lomskinn med rug (0,5 kg) var tilstrekkelig som medbragt såkorn. Det skulle etter min erfaring tilsi en avling på 6000 kg. Foto; Per Martin Tvensberg 1990.

Erik Pontoppidan skriver om bråtebruket i *"Det første Forsøg paa Norges naturlige historie" 1752, I. Deel: "Dette forvolder uden tvivl den i asken nyelig concentrerede spiritus vegetativus, som ikke faar tid til at exhalere (fordunste), men tranger ind i sådeskornet og gjør en heel forunderlig virkning, hvorfor ogsaa chymici grunde deres Regenerationem plantarium combustarium paa bemeldte spiritus vegetative, skiønt en stor deel deraf uden tvivel ved braate-ilden, saasom aaben, adspredes og bortflyver"*.

Huuhtasvedjebuket var kulturbæreren, som opprettholdt den etniske grensen mellom Finnskogens folk og deres svenske og norske naboer nede i bygda. At de hele tiden var i intens **interaksjon** skjerpet også kulturgrensen. Alle grender på Finnskogen hadde sin trollgubbe og/eller signekjerring. Disse sto i sterkere samband med himmel (taevas), jord (maa) og underverden (allimaa) dvs. naturen enn andre folk. De visste at alt som rørte seg hadde liv og alt som hadde liv hadde sjel (vatn, vind, trær, gras, kom, neper, skyer og stjerner med måne og sol som de viktigste). De var kjenslevare og kunne kommunisere med nevnte "vesener". Enda idag, etter at svedjebuket opphørte for over 100 år siden, finnes kulturelle trekk som er med på å opprettholde

den etniske grensen; slikt som værprofeti, healing og stemming av blod. Øksa var den langt viktigste og mest brukte redskapen. Den forårsaket flest ulykker. En stor trollmann måtte ha alle sine tenner i behold (Lindtorp 1946 70, Læstadius 1959 115). Gamle trollmenn måtte ta en kniv i munnen som hjelp. Værprofetene var kunnskapsrike; de kunne lese insekter, fugler og dyrs oppførsel ved værromslag ifølge uminnelige tiders nedarvede erfaringer. **Ri- Kesten** (Rehepappen i Estland, Grangberg 125, Wiedemann 768), Ole Eriksen Lehmoinen (1814-1905), pleide å si; Nå skal blødet stå som stenger i mark og stubber på brente bråter: "Nyt on veren seistava kuin pylvaat maassaja kannot palaneissa nuotioissa". Du skat stå som dommeren i helvete, ble også sagt ved stemming av blod. Noen få finnskoginger ansees fremdeles å ha overnaturlige evner. De kan manipulere naturen, andre levende vesener og endog

88

mennesker. Uforståelige (gammelfinske) ramser og rester av underlige ritualer finnes også fortsatt fragmentarisk bevart hos enkelte, men visstnok ikke lengre i aktiv bruk. Disse, for det meste hemmeligholdte spesialiteter, kan spores bakover til svedjebruket. Ri-Kesten hadde ansvaret for rugen i ria, han bestemte når og hvordan den skulle behandles, og var derfor en viktig person i samfunnet.

Storfamilien var grunnlaget for finnskogsbefolkningens juridiksjon, sosiale organisasjon, økonomiske ordning og øvrige institusjoner. I denne mektige granskogen hadde noita ingen funksjon lengre. Her kunne man velge og vrake og fråtse i nye granskogsområder, så bruken av tromma hadde også falt helt bort. Men det fantes mange uskrevne regler nedfelt i runediktningen, "res nullius cedit primo occupanti" (Vilkuna 1953). Storfamiliens overhode hadde erstattet noita. Han er svedjelederen og leilendingen som er navngitt i skriftlige kilder (Lindtorp 1948 12) (Olavsson 1963 87). Svedjelagsmedlemmer ble kalt øksemenn eller lotmenn, og de var som oftest gårdssønner, husmenn, inderster og løsfinner. Tingbøkene forteller ikke noe om svedjebruksprosedyren eller om tvister finnene imellom, fordi disse ble løst lokalt uten storsamfunnets medvirkning. Erik Purainen var en slik leder, som sørget for at finnene i Grue holdt sammen. Han skiftet rett og urett og straffet hardt om nødvendig (Lindtorp 1942 18). Både i tingbøkene og skifteprotokollene treffer vi på nesten alle disse lederskikkelsene som "Edsvome LavRettesmand", valgt av sorenskriveren. Dette må vel bety at storsamfunnet kjente til og godtok finnenes egen lokale orden og justis. Svedjelederne fortsatte også etter at svedjebruket opphørte, men nå med andre lokale funksjoner. Tingbøkene gjenspeiler heller ikke finnenes dårlige rykte som drapsmenn, tyver og trollmenn med en mystisk overtro. Slike karakteristika beror nok på storsamfunnets uvitenhet og dermed engstelse og frykt for den fremmedartede finske kulturen.

89

I svedjebrukskulturen var folk vant til å adlyde en allmektig leder, og den dyktige noita ble beundret og sett opp til. Prosten i Karesuando, Lars Levi Læstadius (1800-1861) studerte samenes levesett på nært hold og skrev deres historie, og ble etter hvert mer interessert i deres tro/mytologi "på ofvematurliga væsanden och verkningar"; "Man får icke føreställa sig, att mengden af Lappar var utlerda i alla Trollkonster; det var endast Noiderne (Spåman) förbehållit, att närmare kenna dessa magiska hemligheter, för hvilka Lapparne blifvit så vidt och bredt beryktade. Dessa Noider (mager, Spåmen eller Trollkarlar) stodo i högt anseende bland Lapparne, och voro i själfva verket Nationens vise eller Prester" (Læstadius 1997 7). Samtidig som han motarbeidet disse noider i sitt arbeide med å kristne hedningene, ble han en "Noida" selv, som vekkelsespredikant og grunnlegger av Læstadianismen. Samene var tradisjonelt vant til å ha en leder å se opp til, og Læstadius ble en slik som vekkelsens overhode. Carl Aksel Gottlund (1796-1870) spilte en lignende rolle for Finnskogen. Hans virke var samtidig, men på etnografiens område. Selv om han blir kalt "apostel", ble han ingen religiøs leder. Men han var en betydelig etnograf, som uheldigvis kom i skyggen av Lønnrot og andre. Gottlund samlet flest runer av dem alle, og det var han som dokumenterte Sampo-runene på Finnskogen. Svedjebruket var på hell under 1800-tallet, og Gottlund inntok plassen som den "Noida" finnskogfolket savnet og behøvde. Han har styrket finnskogingenenes selvfølelse og etnisitet fram til denne dag, og vil fortsette å gjøre det.

90

Bilde med tekst:

Rugstakk / kuv og tre muger. Foto fra; Pilt V 2002, Eesti rukki raamat, Tallinn) s. 15.

Finnskogingene var stadig på utkikk etter nye svedjeskoger, og nyetableringer på avlagte svedjer fortsatte, uavhengig av hva myndighetene måtte mene om saken. Flere nybyggere på Grue Finnskog var gjentagende ganger utsatt for skogeierens vold. Skogeierne i Christiania ville beholde sin billige arbeidskraft i skogbruket, og nyetableringer ble revet og så brent, dersom de ikke passet inn i skogeierens plan med stedet. Men; "Timmermerkaren (Ole Guldbrandsen) hade likval knappt lemnat stellet, förran finnen åter intog sin besittningsrett over stugan" (Gottlund 1986 291).

Legg merke til uttrykket besittningsrett. Dette er i følge finnenes egen juridiksjon. Våren 1818 hadde flere husmenn bl.a. fra Skakberget og Furuberget solgt alt sitt og dratt til Christiania for å emigrere til Amerika. Men skogeieren, Det Ankerske Fideikomiss, forhindret

91

reisen av frykt for at andre ville følge etter. Tilbake på Finnskogen skulle utbryterne ha fristet en tilværelse som inhysinger og fattiglemmer, hadde det ikke vært for det lokale "sosialsystemet" som sørget for deres nyetablering endog under trussel mot hjelperne med bøter på 50 speciedaler. Svedjelaget hadde behov for sine dyktige øksemenn, så det var i hele lokalsamfunnets interesse, at de hjemvendte ble tatt våre på. Det fantes også fattiglemmer som hadde falt utenfor systemet, men det var akseptert at disse gikk på tiggerstien. Det skulle vært interessant å sammenligne finnenes eget sosiale system med storsamfunnets, men det ville føre oss langt bort i "huuhaheitti" i denne sammenheng.

Etter hvert som tømmeret økte i verdi utover på 1700-tallet, oppsto tvister som tingbokene kan fortelle om. I 1720-30 årene var det særlig mange uklarheter om tømmerhogsten, men oftest ble partene, Christiania kjøpmennene og bøndene, enige om å dele tømmeret; "at nyde den halve deels Tømmerbrug, Furumaals Saugtømmer" levert Skasdammen. Oppmåling av grenser og rådelekontrakter ble opprettet, og mange kontrakter om skogbruk og havning ble inngått. De umatrikulerte torpene som gjennom tidene var etablert, ble på "Kongelig forordning av 6. mai 1754 om nye Bønder-Gaarders Optagelse og Bebyggelse udi Norge" registrert av Landmaaler Captain F. C. Knoff i årene 1752-58. Knoff kunne på statens vegne friste med 20 års skattefrihet og 30 Riksdaler i bidrag til nyridding. Der det fantes noe skinn av rett, ble torpet akseptert som nytt, selv om det hadde eksistert i flere tiår. En avlagt svedje kunne lett påvises som en påbegynt nyridding. Fogdens kommentar kunne være; "begynt at rødde, men bortfløttet" eller "plassen var sameiet til førtrengsel". Staten forsto ikke at finnekulturen hadde sin egen ekspansjonsmåte. Forordningen var helt nødvendig her på Finnskogen, og seterskogen var allerede skattlagt hos bøndene. Knoff hadde knapt fått opprettet noen nye bruk, og ordningen ble da også opphevet i 1777. Rentekammeret har i skriv av 7. nov. 1767 selv erklært at Knoff var uberettiget til "Boxel at udgive".

92

Utover 1700-tallet opprettes kontrakter mellom skogeiere i Christiania og gårdbrukere/finner. Skogeiere forbeholder seg alt sagtømmeret som avvirkes i seterskogen mot at brukeren/finnen, tillads ald duelig braatteskoug, føehavn for deres Creaturer paa erskrevne steder uden Afgift eller noged derfor at betale, men at entholde sig fra de steder med braattebrug, hvor tienlig furuskov findes eller voxte skoug er staaende under vedbørlig straf om saadan skoug ved braattebrending skulle vorde beskadiget" (Grasberget 1733). Enkelte kontrakter omhandler salg av tømmer for penger mot pant i gården (Skjelver 1727). Slikt endte av og til med tvangssalg. Mye av Finnskogen kom i Ankerfamiliens eie, men etter Bernt Ankers død i 1805 ble familiebedriften omgjort til Fideikommis, og dette ble oppløst i 1819. Det går fremdeles historier om hvor strenge Ankers folk var mot finnene. Ved overdragelser ble det mot slutten av 1700-tallet vanligere å forsøke å begrense svedjebruket ved formuleringer som £eks.; "Braateland for 1 Huds Skyld i Gaarden" (Berger 1774). Men svedjebruket kunne førtsette nærmest uhindret så lenge furuskogen fikk være i fred; "-- icke skal nedfelde saadan skoug, til Braattebrug, som nu enten er, etter kand til tømmer blive nøttig" (Rotberget 1737). Etter salget av Ankergodset, tok svedjebruket seg opp fra 1825. Finnene ble ofte stevnet for ulovlig svedjing, men bebudet befarung ble aldri noe av. Den vanlige forklaringen fra finnen var at det ble "huuhaheittio": bortkastet huuha dvs. ingen avling. Men under en rettergang i 1862 ble det noe av befarungen, og i rapporten står det at kommisjonen passerte åtte svedjer på veggen til angjeldende fall.

Fellesbruken av skogen falt bort ved utskiftningen av innmark og skog. Den første loven er av 1821, og her blir det krevd at dette må skje innen 8 år. Dersom utskiftningen ikke skjer, øker jordskatten; som en følge af Utskiftningen, skal enhver af os henholde sig til sine nu tildeelte Teige eller deele med ald slags Brug og Afvirkning, af hvad navn nevnes kand, og ey røre eller Afvirke noget i en andens tildeelte Skougteig. - - - - Det står enhver af os fritt for at hugge

93

Braade på sin tildeelte Teig under den forpligtelse ikke at have denne Braade inden hagn i langre tid end trende på hinanden følgende år, etter hvilken tid den igjen skal udlegges til fri havning" (1824). Dette punktet (nr. 11) i reglene for utskiftningen viser at svedjeforbudet ikke ble tatt særlig alvorlig på Grue Finnskog. Finnene ble stadig vekk stevnet for ulovlig svedjing helt fram til annen halvdel av 1800-tallet. Det hjalp tydeligvis ikke at svedjeforbudet ble gjentatt og innskjerpet gang på gang. De som skulle håndheve forbudet på myndighetenes vegne var ofte delaktige i svedjing, og hadde derfor fordel av at den fortsatte. Det er vanlig å finne at det har vært svedjet tre ganger på samme skogsmark. Dette kan avleses i humuslaget, der en ofte ser at den siste brenningen har vært mot slutten av 1800-tallet og i bakliene inn på 1900-tallet, for her var tømmertransporten oppoverbakke ikke regningsværende. I slike baklier leide bygdas bønder de skogsfinnske svedjelagene til å svedje for seg.. Dette skjedde også i seterskogen og den såkalte bråteskogen som ofte lå helt nede i bygda. På god bonitet skogsmark vokser en ny generasjon granskog opp igjen etter 80-100 år, men annen og tredje gangs svedjing ga ikke på langt nær så stor avling som jorndruelig granskogsmark. Etter 1900 har det vært lite svedjing på Grue Finnskog. I begynnelsen av juli 1887 foretok Petrus Nordmann en reise til Finnskogen; "Under færden (med karriol till Grasmærk) kunde jag gott skjønja, att jag nalkades trakter, dar finnar bott, ty på omse sidor om vegen syntes flere nyss avbranda svedjefelt" (Nordmann 1913 95). Den siste svedjen jeg vet om, var i 1915 nedenfor Kalneset ved Røgden.

Det praktiseres fortsatt svedjebruk (jhum) hos enkelte "primitive" folkegrupper i Asia, Afrika og Sør Amerika, men de fleste er tvunget til å slutte. De europeiske koloniene satte en stopper for svedjebruket. Store plantasjer for industrien i Europa var en effektiv brems for lokalkulturen. Kolonistene regjerte, og lokale svedjer ble henvist til områder som ikke kunne utnyttes av europeere. Lokalbefolkningen mistet muligheten til sin tradisjonelle bruk av

94

skogen. Men noen folk kunne fortsette. Syrjenerne svedjet til ca. 1870. De dyrket rug og fikk normalt 50-80 fold (Manninen 1932 274). Idag spares skogen til fordel for den europeiske/amerikanske moderne industrielle ødeleggelsen av enorme områder i "den tredje verden", og innfødte stammer henvises til erstatninger i dollar. Hva som foregår i Asia under kinesisk og russisk lederskap er også skremmende. Men det etniske gammeldagse svedjebruket er ingen trussel for skogen lengre.

VÆRVARSEL

Fra gammelt av ble væromslaget stadfestet ved observasjon av kaldfronten. Når den passerer endres den elektromagnetiske joniseringen i atmosfæren fra positiv til negativ ladning. Denne endringen kommer alltid noen tid før regnet. En erfaren noita kunne beregne hvor lang tid det ville ta før det regnet, tatt i betraktning vind, skydekke og andre observasjoner han gjorde. Denne elektromagnetiske endringen kan gjøres synlig på et vibrerende trommeskinn (tambo, sampo). Finkomet ekebark-mjøl (tamppu, tammipuu), ble strødd utover et stort stramt trommeskinn, som ble satt i vibrasjon ved gjenntatt sang eller nynning (huutaa, kirkuu) på en vokal-lyd: "ohm - ohm - ohm - ohmen (ahmen)". Denne ohm-lyden ble sunget på trommas egenfrekvens som gir regulære svingninger / bølgebevegelser på skinnen. Dette vibrerende skinnen samler melet til noen, for øyet uklare bøyde linjer, og disse linjene bøyer seg når sangen førtsetter. Linjene viser klart overgangen fra positiv til negativ jonisering i lufta. Når de går over fra konkave til konvekse linjer, passerer de den rette linje, som er en tilstand der et klart lesbart bilde trer fram. Bildet er et sammensatt regulært mønster av trekanter av ulik størrelse inni hverandre.

95

Tegning av trommer med tekst

Men så krummer linjene seg til den andre kanten, og bildet blir igjen uklart og ikke lesbart for det menneskelige øyet. Denne klare trekantfiguren representerer det nøytrale tidspunktet, overgangen i lufta fra positiv til negativ joneladning, nøytral tilstand, og tidspunktet for det kommende lavtrykket medbringende regn, kan dermed beregnes nøyaktig. Erfaring og musikalitet skulle til, for å lykkes med denne kompliserte prosessen. Det er nok derfor det internasjonale uttrykket tombola stammer. Som kjent er det et lotteri der vinnerloddet trekkes fra en roterende tromme.

96

Bilde med tekst:

Aum / Om er universallyden, symbol-ordet for Gud Aum i Veda- dikningen, det hellige ordet Hum hos tibetanerne, Amin hos muslimene, Amen hos egypterne, grekerne, romerne, jødene og de kristne. Aum er den altomfattende lyden, oppstatt fra den usynlige kosmiske vibrasjonen; Gud er skaperen. Paramahansa Yogananda.

Judith Cornell, 1994, Mandala s. 57. Computer generated image

97

Trommeskinnets (kirjokansi) triangelmønster finner vi igjen i „primitiv" kunst verden over. Tilsvarende værvarsling (omen, ptihar- ohman) har sin tilhørighet i svedjebruket. Trekantmønsteret var signalet noita behøvde. Fragmenter av dette komplekse ritualet har overlevd opp til i dag og kan gjenkjennes som ledd i nyere religiøse seremonier, musikk, dans, litteratur og ornamentikk. For eksempel som mantra; hellig formel i Hindu, Buddist, Tantric og Tibetansk. Den er også verdsatt i filosofiske retninger; den representerer energikilden i universet med bakgrunn i mystiske diagrammer og gir et hovedmønster til ornamental kunst, noe som Yoga kunsten er et eksempel på. Dette geometriske mønster (yantra), er en synlig ekvivalent til primallyden OM eller AM, den ved sang framførte opprinnelige lyd (mantra). Den opprinnelige lyden (OM) har sin visuelle motsvarighet i bindu, punktet, forbildet for mandala; sirkelen. Den opprinnelige lyden er beskrevet av filosofer som den reneste manifestasjon av lyden uten noen frekvens, bevegelse eller vibrasjon; den primære lyden, eller den originate selvlagede lyden fra tidenes begynnelse (Mookerjee 1975 30). Den magiske kraften i lyden er ofte betegnet som "ordet", som Tao i Taoismen, som Brahma i Hinduismen og som Gud i Bibelen. "I begynnelsen var ordet, og ordet var hos Gud, og ordet var Gud" (Johannes evangeliet 1.1).

Tromma har gjennom tidene vært det alminneligste instrumentet nest etter den menneskelige stemmen. Den finnes i en mengde varianter, og har vært kjent og brukt til alle tider i nærmest alle kulturer. Mer enn 1.600 forskjellige varianter er presentert i The Grove Dictionary of Musical Instruments (Blades 1984 610). Madala, mridanga, p(a)uke, samba, tambo(ur) og trom(me) for å nevne noen av dem.

Trom heter instrumentet på nord-europeiske språk og tambour på syd-europeiske. At trommeskinnet vibrerte ved hjelp av lyd; ganna, seid latir, galdr (Fritzner 1877 181), var skikken hos samene før i tiden. En membranofon-måte å fremkalle mysteriøse figurer, runer på tromma, bumba (Shefferus 1673 137). Å slå på tromma er ikke

98

nevnt i saga litteraturen eller i den eldste litteraturen om finnene (Fritzner 1877 161). Ganna ble framført av shaman / noita, men i middelalderen opphørte dette, samtidig med svedjebruket. Vibrasjonen kom heretter til ved å slå på tromma under framføringen av gandreid / hahmleypur, som nå også kunne bli utført av ei kvinne, volve.

Det stasjonære jordbruket ble langt sterkere forgiftet av ergot enn svedjebruket noen gang hadde vært, og samtidig som shamanene ble færre, ble volvene flere. Det ble flere stasjonære åkre, og dermed vanligere med innsamling av svartkorn, meldrøie, nogitera, fra kornåkeren. Lesbiske kvinner hadde bruk for medisinen i sin gjeming som kloke koner, leger. Svartkorna ble finmalt og blandet med smør til medisinsk bruk. Denne salven var en nyttig droge med en liten dose ergot. Men en sterkere blanding ble også brukt av trollkjerringa sjøl, for smøring på kosterkaftet hver gang hun skulle ut på en ridetur. Det heksesalvede kosterkaftet gnidd mot den tynne huden i vulva, førte ikke bare til orgasme, men også til en passende narkorus. Ei rutinert trollkjerring kunne gradere giftmengden. Vi kjenner jo benne; "Kjerringa med staven". Det ble et voksende narkotikaproblem, som var på sitt høyeste under den lille istiden, og det førte med seg en lang rekke hekseprossesser.

Trommer (kansi) som frembringer lyd fra stramme membraner kan bli slått på, nappet i, gnidd på eller sunget inntil. Sangmembraner vibrerer ved at man skriker (kirkua/huutaa) eller synger (kanta/kannel) inn mot dem, som kazoo. Trommeskinnet tar energi fra stemmen, som forvandles til skinnets egenfrekvens. Tromma har vært brukt til mange ulike sermonielle og rituelle handlinger, og er tillagt magiske krefter. Mange trommetyper har vært brukt langt tilbake i tid (Blades 1984 601). En type trommer som er samstemt med stemmen, ble utviklet i Tyrkia etter den tidligste migrasjonen av indo-europeiske stammer til Lille-Asia og vestover belt til Spania.

Der kalles den zambomba, og hos baskeme tambor. I Catalonia og på De Baleariske Øyene accompagneres sangen fremdeles i dag med dette instrumentet under spesielle sammenkomster.

99

Et gammelt indisk navn på tromme er mridanga. Det brukes i den gamle diktningen. Mridanga betyr "å ha del i jorda" eller "leir-tromme", som peker tilbake på leirpastaen som ble brukt ved stemming av tromma. Stemmingen ble utført ved hjelp av denne pastaen, bestående av leire, mjøl og vann (av og til også kokt ris, aske og/eller jemspon). Pastaen ble festet til trommeskinnet på bestemte steder for å senke tonehøyden til den riktige (Kaufmann 1967 220). Den eneste skriftlige kilden om den tidlige mridanga, er den dramaturgiske handlingen Natyasastra; et sanskrit skrift om dans, drama og musikk, tilegnet sagaen Bharata ca. år 100 e.Kr. Dette verket gir noen detaljer om et sammensatt trommesett kalt mridanga i kapitlet om membranofoner. Disse spredte opplysningene reflekterer den gjentatte rytmen i teksten, men delvis også komposisjonen som en høyere enhet de tre puskarer, regnskyer, en blå lotus og Dyaus, vannreservoaret, den tapte tromma, panava og skåltromma dardura. Deres opprinnelse er tilskrevet sagaen Svati, polarstjerna, som laget dem ved hjelp av den udødelige smeden Visvakarman. Han etterlignet gudenes trommer etter meditasjon ved regnets styrke på lotusbladene i monsunesongen (Dick, Powers, Geekie 1984 694).

Fra ca. 1200 til 700 f.Kr. hadde frygeme sitt kongedømme i det sentrale Anatolia, før de trakk østover. Cybele var deres beskytter av **ilden** fjell-moderen, som kjørte over himmelhvelvet i en vogn forspent med to løver og sørget for solens gang. Hun er skulpturert med en tamburin, **tromme** i handa, og hun ble tilbedt ved mannlig ekstatisk **dans** og tromming (Korybantes, Pyrrhichios). Ved utgravningen av Catalhoyuk i Tyrkia på 1960-tallet, ble det funnet små statuetter av brent leire i de mange kulturlagene, som er datert fra 7.500 til 5.700 f.Kr. Blant disse var det en kvinnefigur sittende på en trone med løvinner som armlener. Denne var en av flere små figurer, som ble funnet i byens kornbinger. Stedet har hatt opp til åtte kulturlag med lange ødeperioder imellom. I disse periodene har skogen innen rekkevidde vokst til igjen, før neste bosetting. I de

100

øverste lagene kan funnene tolkes som åkerbruk og **temming** av dyr. Plinius den eldre (23-79 e.Kr.) skriver at **emmerhvet** (far, adoremus) ble holdt i ære. Vesta var romersk gudinne for ilden og hjemmets herd, hun ble feiret 7.-15. juni, og den hellige evige ild ble fornyet årlig den 1.mars. Vestalinnene sørget for det, og de laget en pasta ved å blande grovmalt kokt emmerhvet med salt; Mola Salsa (saltmel), konf. trolledeig og eng.; immolation. Da keiser Constantius II. beordret Viktoriastatuen og alteret fjernet fra Senatet 356 e.Kr., vakte det harme hos de ikke kristne, som ville beholde gamle guder og ritualer. Det var ved dette alteret senatorene avla eden til Romerriket. Alteret ble gjenninnsatt, for det hadde ført til gudenes vrede, og både pest og hungersnød brøt ut. Kirken hevdet at både Senatet og kristenheten nå sto i fare, og striden endte med at alteret ble fjernet for godt. De kristne ble også bønnhørt, da keiser Theodosius forbød fornyelse av Vesta's ild år 391 e.Kr.

Forløperen for indo-europeiske **språk** ble talt i det fjerde årtusen f.Kr. i Sørøst-Europa. Bl.a. hetittene og senere frygerne hadde sitt tilhold i det sentrale Anatolia. Det mulige hjemstedet for en sen neolittisk kultur er lavfjellene og steppene fra nordvest for Kaukasus til Det Kaspiske Hav (Friedrich 1966 27).

Svedjebrukere er avhengig av et godt utviklet språk; svedjekulturer kan følgelig betegnes som litterære kulturer med sofistiskerte språk, der nye ord dannes lekende lett. Da finsk ikke ble forstått, ble det ofte dannet nye skriftlige tyske og skandinaviske ord basert på lydbildet og/eller innholdet i begrepet. Et eksempel; de finske innvandrerne hadde med seg et snerpeløst korn. De

kalte det for "himlabygg" fordi det skulle stamme fra Himalaja (Lindtorp 1946 90). I "Finnbygden"22 (1):12, 1969 skriver A. Nystedt om himmelskorn. Dette kornet var regnet for å være hellig. Det ble kokt som hele gryn, og servert som høgtidsmat. Det var ettertraktet for sin gode smak og sine store gyldne korn, som syntes godt i blodresken, suppa og de andre delikatessene. På Svenshøiden i Viggen ble det meg førtalt høsten 1956, at de hadde dyrket denne byggsorten i en innhegning (aed) straks nedenfor gammelstua. Dette kornet hadde

101

sprø aks, ble tidlig modent og falt da lett ned på bakken. Derfor var denne vesle åkeren godt omhegnet. De kalte det også "jumalakorn". Jumal er et gammelt poetisk ord for himmel, som kirken også bruker; jumalateenistus er gudstjeneste, jumalik er himlaboren. "Æra polga jumalavilja": himlakorn er ikke å forakte (Eesti Vanasonad, 1983 9173, Ahokas 2006). Taiwaan-ohra er det samme (Lonnrot 1930 652). Ordet "himlabygg" er det samme på tysk; "himmelsgerste".

Bilde med tekst:

Gammalgården, Svenshøiden i Viggen, Vermland.

Foto; Astrid Reponen 1930. SU 334:26, Museiverket, Helsingfors.

102

RUNE-UISE

En rune har fem stavelser pr.linje og bokstavrim i linja; Vakaa vanha Vainamoinen (Stødige gamle Vainamoinen) - - - synger sine sele sanger. Runene var en viktig hjelp for hukommelsen, men med åkerbruket kom et paradigmeskifte også for poesien. Runene fikk nytt navn og ny funksjon, men den gamle formen ble beholdt. I de nordiske og det tyske språk ble det til, "vise" på 14-1600-tallet. Salomos høysang ble til; „Saalmoni korkea veisu" og, - ulem viis" på finsk og estisk. Storsanger og den vise Vainemoinen i Kalevala, Vanemoinen i Kalevipoeg ble stavet på ulikt vis. "Lind ei laula viisita": fuglen synger ikke uten at det blir ei vise av det. "Ilgål linnu oma viis": enhver synger med sitt nebb (Eesti Vanasonad 1983, 5918 5900). Selv om ordet vise er sang (laul), ble visa betraktet som en folkelig, primitiv og mindreverdig kulturytring enn sangen fram til midten av 1900-tallet og stedvis enda lengre.

En detaljert innføring i den kulturelle konteksten er som oftest nødvendig for å forstå innholdet i ei folkevise. Tallet fem (viisi) var et spesielt tall, summen av det første og det siste tallet foran fem samt summen av de to innimellom er begge lik fem. Det er skrevet avhandlinger om femtallet. Ei vise har mange vers, som forteller ei historie eller beskriver et hendelsesforløp, og den har ofte en moralsk eller politisk motivasjon. Jeg velger nok en gang, „Kjerringa med staven". Denne visa har fem stavelser pr. linje og fem linjer i verset, og dessuten fem vers i den versjonen jeg kjenner. Visa forteller om kjerringa i ergot-rus, men så blir'a gift i femte verset. Budeia på setra, Stavensetra, hadde både stav, kjepp, sleiv og turu til sin rådighet, men så kom en kar og fridde. Det fins flere viser om Kari og Ola, dvs. bygdefolket., Kari og Ola, de var et par folk, hadde inga gryte, men kokte i en holk - - ". Visemeden var trolig en Nordmarka-finne. "Kjerringa med staven" gikk i rette med bygdekjerringenes overdrevne missbruk av ergot- salve som erotisk stimulus, og visa lever idag videre uten ergot;

103

Kjerringa med staven høgt oppi Hakadalen
åtte pottes rømme, fire merker smør
det kinna Kari, Ola hadde før
Kjerringa med staven.

Kjerringa med kjeppen hoppa over bekken
så datt' auti, så vært' ablaut
sa gikk' a hematt, så kokt'a graut
Kjerringa med kjeppen.

Kjerringa med sleiva satt høgt oppi kleiva
sa vært' avari trøllane der
jaggu var det karer før i vala her
Kjerringa med sleiva.

Kjerringa med turua
satt høgt oppi furua
sa kom ein hara hoppenes forbi
han sa, sitter du der oppi
Kjerringa med turua.

Kjerringa ho stridde
sa kom ein kar og fridde
vil du vara kjerring, skal je vara mann
vil du koke kaffe, skal je hara vann
Kjerringa ho stridde.

Norske folkeeventyr har adoptert mange innslag fra svedjefinnene. P.Chr. Asbjornsen hadde hørt mange eventyr og sagn fra Nordmarka og Solør før han dro ut på sin stipendiereise i 1851. Han skriver;
"De

104

dybe skovegne med tilstødende sætermarker og fjellvidder afgav en gunstig jordbund for folkedigtingens trivsel og blomstren". Det har vært hevdet at språkforskjell og fiendskap har forhindret spredningen av eventyr, men jeg kan ikke finne noe som kan tyde på at dette er riktig. I alle fall er den litterære overgangen fra Finnskogen til "Norge" innlysende og påvisbar. Det kan her bare nevnes noen spredte eksempler: "Soria Moria" er finsk og betyr stor mur, som betegnelse for kongens slott i motsetning til den vesle tømmerstua for menigmann. "Askeladden" er formet av verbet askeldama-askeldad(a)en, som betyr å vandre hit og dit steg for steg;

,Emantimåisen saanut; Vaimo vieras, kun Venakko, - Ei sana Emon sanoja, - Kay ei aitin askelilla, - Virkko viesahan sanoja, - Kaypi armon askelilla"

(Kaukonen 1984 I, 63)

Oversatt: *Stemorsmåten; Fruen fremmed som fanget, Sier ikke en moders ord, Går ikke med en moders steg, Yttrer en fremmeds ord, Går med vakkende steg.*

"Tyrihans" er *Too(ber)-Ants* overmodige / prektige Ants/Hans. Eventyret om reven som gjeter; deg vil jeg ha som gjeter sa kjerringa etter å ha hørt reven lokke: "Dill- dall - holom" reven ville lokke dyra til seg med jegerens tradisjonelle lokking på viltet: *I dul - dulom -dulom - idulle, i hul- hulom -hulom - i hulle.*

Smørbutikk som skulle gå ut å se hva hunden "Gulltann" gjør for, han var kan hende en finnskoging, som var vant med hundenavnet Gultan som betyr den kjæreste (hunden). *„Metsan kultanen kuningas"* (Kaukonen 1984 II, 344).

Når harna eller, benyttes ofte "elle melle" som er;

,ellan viela" om ikke en til. ,Ellin velli; Elli keitti vellii -Omålla kapustallansa, - Omist' otrajauhoistansa; - Velli kaatu karsinahan, - Ell in lapset lakk:imåhan, - Elli itse itkemåhan, - Muu pere murajamåhan" (Kaukonen 1984 I, 224).

Oversatt: *Elli's velling; Elli kokte velling -med egne redskap -uten eget byggmjøl - vellingtrauget veltet -Elli's harn begynte a slikke- Elli begynte å gråte - resten av familien brummet.*

Akka bakka bunkarakk:a etla metla sjong dong filii fong isa bisa topp; er *"Ukko hakka puunkarakka etaalla metta"* - Gubben hugger trekrakan sør i skogen.

Ellinga vellinga vaterlandsgutten- *"Ellan viela vattiansukka"* hvorfor ikke en tove en

105

sokk til.

"Brum baskeni bumba" er han slo på trommå. Snip snap snute; er ,nips naps nouha"en liten snaps i en skål / samle ihop, velge, plukke ut. "Sanat sulavat suussa" er ordene smelter i munnen. Fyndige finske formuleringer, robuste rune-rekker som slites, slipes og styrkes ved sang, laga for å leses fram.

106

LITTERATUR

- Aakjar S. 1922, Løser og Løkker. Danske Studier.
Ahokas H. 2004, On the evolution, spread and names of rutabaga // Interdisciplinary Biology, Agriculture, Linguistics and Antiquities I, Helsinki.

- 2006, Naked (nud) Harley, Hordeum vulgare: a series of Misunderstandings of its onomatopoeic name himalais- ("celestial"), himalayense and guimalaye ("Himalayan") along with its migration // *Interdisciplinary Biology, Agriculture, Linguistics and Antiquities* II, Helsinki.
- 2009, The exported winter rye form evolved in co- cultivation with spring-sown seasonal crops in Finland where the slash-and burn and riichi traditions selected against the rachis brittleness of the weedy rye // *Interdisciplinary Biology, Agriculture, Linguistics and Antiquities* 4, Helsinki.
- Angelino H., Shedd C.L. 1955, A note on berdache// *American Anthropologist* 57, Wisconsin, USA.
- Anttonen V. 1994, Era- ja metsaluonnon pyhyys // *Kalevalaseuran vuosikirja* 73, Helsinki.
- Apollon nr. 4 2006, *Forskningsmagasin for Universitetet i Oslo*.
- Arbman H. 1936, En kammargrav fran vikingatiden // *Fornvannen, Stockholm*.
- Arenander E.O. 1923, Germanemas jordbrukskultur ornkring Kristiførdelse // *Berattelse over Det Nordiska Arkeologmotet i Stockholm* 1922, Stockholm.
- Askeberg F 1944 *Norden och Kontinenten i gammal tid*, Uppsala.
- Harrow G.W.S.1973, *The Kingdom of the Scots*, London.
- Bately J. 1980, *The Old English Orosius*, London.
- Berglund B. 2002, *Odlingslandskapets historia i Sydsvrige, en pollenanalytisk syntes* Riksantikvarieambetet, Stockholm.
- Blades J. 1984, *Drum* // *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*, London.107
- Bunge F.G. von 1889, *Esth-, Liv- und CurHindisches Urkundenbuch*, Band 9 nr. CV Riga, Moskau.
- Canard M. 1958, "La relation du voyage d'Ibn Fadlan chez Les Bulgares de la Volga", *Annales de l'institute d'etudes orientales*. Alger 16.
- Clark J.G.D. 1945, *Farmers and Forests in Neolithic Europe* // *Antiquity*, vol.19, no.74 Gloucester.
- Clark J.G.D. 1952, *Farming: Clearance and Cultivation* // *Prehistoric Europe: The Economic Basis*, Cambridge.
- Conklin H.C. 1961, *The Study of Shifting Cultivation* // *Current Anthropology*, vol. 2, no. 1, Chicago.
- Darby H.C. 1950, *Domesday Woodland* // *Economic History Review*, 2d ser.,III, London.
- 1956, *The clearing of the Woodland in Europe* // Thomas W.L., *Man's role in changing the face of the earth*, Chicago.
- Darling F.F. 1956, *Man's Ecological Dominance through Domesticated Animals on Wild Lands*// Thomas W.L., *Man's role in changing the face of the earth*, Chicago.
- Davies R.S. 1952, *Medieval Russia* // *Economic History Review*, New Series, Vol. 5 No.I. Blackwell Publishing.
- Dick A., Powers H.S., Geekie G., 1984, *Mrdanga* // *The Grove Dictionary of Musical Instruments*, London. Eesti Vanasonad. 1983, Tallinn.
- English Historical Documents ca.500-1042. Whitelock D. 1955. Henv. EHD nr.
- Eldjam K. 1961, "Har i Gjaskögum i Thjörðsardal". *Arbok bina islanzka fomaliefelags*, s. 7-47, Reikjavik.
- Euren G.E. 1860, *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja*, Hameenlinna.
- Fellows Jensen G. 1978, *Scandinavian Settlement Names in the East Midlands*. Copenhagen.
- Ford C.S., Beach F.A. 1951, *Patterns of sexual behavior*, New York. French R.A. 1983, *Russians and the Forest* // *Bates, French, Studies in Russian Historical Geography*, vol. 1, Ac Press London 108
- Friedrich P. 1966, *Proto-Indo-European Kinship* // *Ethnology*, vol. V, University of Pittsburg.
- Fritzer J. 1867, *Ordbog over det gamle nordiske Sprog*, Kristiana.
- Gjems S.R. 1991, *Folk fra grenseskogene*. Solørforlaget.
- Godo H. 1975, *Grue Finnskog: Etniske aspekter ved sosio-økonomisk utvikling. Hovedoppgave i etnografi ved Universitetet i Oslo*.
- Gottlund C.A. 1834, *Forsøk att forklara Gaj.Com.Taciti omdømen ofver finnarne Stockholm* 1986, *Dagbok over mina vandringar pa Wemlands och Solars finnskogar 1821*, Malung.
- Grotenfelt G. 1899, *Det primitive jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden*, Helsingfors.
- Grangberg A.L. 1945, *Estniska Sagor och Sagner*, Helsingfors.
- Gronggaard Jeppsen T. 1981, *Middelalderlandsbyens opståen* // *Fynske studier XI* Ødense.
- Hall S.S. 2008, *Last of the Neanderthals. A hunter retreats* // *National Geographic*, october. Vol. 214- no. 4, Washington.
- Hamilton U., Hamilton J. 1986, *Jordpuls, fadernas gatfulla kraft*, Skovde.
- Hastrup, K. 1981, *Kinship in Medieval Iceland* // *Dansk etnografisk tidskrift*, vol. 23, København.
- Heikinheimo, O. 1915, *Kaskiviljelyksen vaikutus Suomen metsiin*, Helsinki.
- Helbaek H. 1971, *The Origin and Migration of Rye* // *Davis P.H., Hedge J.C. (eds), Plant life of south-west Asia*, Edinburgh.
- Hirschfeld M. 1902, *Spuren von Kontrarsexualitat bei den alten Skandinavien (anonymous author)* // *Jahrbuch fursexuellen Zwischenstufen* IV, Leipzig.
- Holth A. 1982, *Nadens ar, noveller*, Arbeidern forlag, Oslo.
- Hougen B. 1947, *Fra seter til gård*. Studier i norsk bosetningshistorie, Oslo.
- Hunter Blair P. 1936, "Olof the white and the Three Fragments of Irish Annals" *Viking* 3 s. 1-35. Oslo.

- Hyenstrand A. 1974, Centralbygd - Randbygd, Stockholm.
- Hylten-Cavallius G.O. 1942, En student upptacker sitt land 1835, Stockholm.
- Iversen J. (fylkesagronom) 1927, Havneganger og Fe i Ostfold i gamle dager, Fredrikstad.
- Iversen I. 1934, Moorgeologische Untersuchungen auf Gronland II Meddr. Danmarks Geologiske Foren. handl. 8, København.
- Iversen J. 1941, Landnam i Danmarks Stenalder II Danmarks Geologiske Undersogelse, II Rakke, vol., no. 66, København. 1949, The influence of prehistoric man on vegetation 1/Danmarks Geol. Undersogelse, N Rakke, vol. 3, no. 6, København. 1952, Origin of the flora of western Greenland in the light of pollen analyses II Oikos 4, København. 1956, Forest clearance in the stone age II Scientific American 194, New York 1964, Retrogressive vegetational succession in the postglacial II Journal of Ecology 52 (Supplement), London. 1969, Retrogressive development of a forest ecosystem demonstrated by pollen diagrams from fossil mor II Oikos 12 (Supplement), København.
- Jensen J. 1979, Oldtidens samfunn, Tiden indtil ar 800 II Dansk socialhistorie 1, Kohenhavn.
- Jettmar K. 1952, Zu den Anfängen der Reintierzucht II Anthropos 47, Freiburg.
- Johansen P. 1925, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter II Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 23 Band, Dorpat.
- Jonsson F. 1912-15, Den norsk-islandske skjaldedigtning, ffi:65, Lausavisa nr. 12. København.
- Kaufmann W. 1967, Musical Notations of the Orient, London. Kaukonen V. 1984, Elias Lonnotin Kanteletar, SKS, Helsinki. 110
- Kekkonen J. 1929, Karjalasta, Kansanomaisia rakennustapoja ja koristemuotoja' Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Keynes S. 1978, "The Declining reputation of King Ethelred the Unready", Ethelred the unready II Hill D. (BAR, British ser. 59) 227-53. Oxford.
- Khush G.S., Stebbins G.L. 1961, Cytogenetic and evolutionary studies in Secale II American Journal of Botany 48, Baltimore.
- Kl(j)uchevsky V.O. 1960, A History of Russia Iorg.publ. 1911-31/New York.
- Korsmo E. 1925, Ugress inutidens jordbruk, Oslo.
- Kranz A.R. 1973, Wildarten und Primitivformen des Roggens (Secale L), Berlin.
- Lamb H.H. 1977, Climate present, past and future, vol. 2, London.
- Lepajoe J. 1974, Teravilja koristusjorgse tootlemise ja sailitamise alused, Tallinn. Lindtorp O. 1942, Fra Finnskogene i Solor og Vermland, Oslo. 1946, Fra Finnskogene i Solor og Vermland, Kongsvinger. 1948, Finnskogen i Solor og Varmland, Kongsvinger.
- Læstadius L. L. 1959, Fragmenter i Lappska mytologien II Svenska Landsmål och Svenskt Folkliiv, bind 61, Stockholm.
- Lonnrot E. 1930, Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja II, Porvoo. 1, Helsingfors 1880. 2002, Vandraren. Reseberättelser från Karelén 1828-1842. Svenska Litteratursällskapet i Finland. Stockholm.
- Manninen I. 1932, Die Finnisch-Ugrische Volker, Leipzig. Montelius S. 1953, The burning of forest land for the Cultivation of Crops II Geografiska Annaler XXXV
- Mookerjee A. 1975, Yoga Art with a contrib. by Philip Rawson, Boston-London.
- Nernnich P.A. 1794, Allgemeines Polyglotten Lexicon der Naturgeschichte, vol.3, Hamburg und Leipzig. 111
- Nordmann P. 1888, Finname i mellersta Sverige, Helsingfors. 1913, Vandringsminnen från Finnskogarna i Varmland II Kalender utg. av Svenska folkskolans vänner. 28 arg. Helsingfors.
- Obolensky D. 1962, Commentary on De Administrando Imperio, ch. 9, i Jenkins s.16 -61.
- Olavsson O. 1963, Fra Finnskogen i Solor og Finnland II Årbok for Glåmdalen, Elverum.
- O Maille T. 1910, The Language of the Annals of Ulster. Manchester.
- Orosius P, 417, Historiarum adversum Paganos. Libri septum.
- Patterson W.A. 1987, Microscopic charcoal as a fossil indicator of fire II Quaternary Science Reviews, vol. 6, Oxford.
- Pommeresche H. 2007, Don't panic ... it's organic! Markens grøde nr.2 herwig.p@netcom.no
- Radner J.N. 1978, Fragmentary Annals of Ireland, Dublin.
- Rafnsson S. 1974, Studier i Landnamabók. Kritiska bidrag till den islandska fristatstidens historia, Lund.
- Ross A.S.C. 1940, "The Terfinas and Beornas of Othhere" II Leeds School of English Language Texts and Monographs, no.7. Nytrykk The Viking Society for Northern Research, London, Chesnutt, 1981.
- Rynning L. 1934 Bidrag til norsk almenningrett, B.I, Oslo. Sawyer P.H. 1971, The age of the Vikings (1958), London.
- Semple E.C. 1931, Ancient Mediterranean Forests and the Lumber Trade II Henry Holt et al., The Geography of the Mediterranean region, New York.
- Schjøth E. 1979, Beda, Anglernes kirkes historie. (Beda, Venerabilis; Historia ecclesiastica gentes Anglorum), Oslo.
- Shefferus J. 1673, Lapponia. Franckfurt am Mayn & Leipzig. Sjøvold T. 1979, The Viking Ships in Oslo, Oslo.
- Soininen A.M. 1959, Burn-beating as the Technical Basis of Colonisation in Finland in the 16th and 17th Centuries II Scandinavian Economic History Review 7, Uppsala.

- Sonnenschein D. 1966, Homosexuality as a subject of anthropological inquiry II Anthr. Quarterly, vol. 39, no. 2, Washington.
- Spencer J. 1966, Shifting Cultivation in South East Asia II Geogr. Vol. II Berkeley; Univ. of California.
- Statholderskapets Ekstraktprotokoll (1664-65) Bind II, s. 38, sak. 58.
- Steensberg A. 1955, Med bragende flammer II Jysk Arkaologisk Selskab arbog, KUMML, Arhus. 1979, Draved. An Experiment in

- Stone Age Agriculture; Burning, Sowing and Harvesting. The National Museum of Denmark, Copenhagen.
- Stewart O.C. 1956, *Fire as the First Great Force Employed by Man* II Thomas W.L. *Man's role in changing the face of the earth*, Chicago.
- Sundt, E. 1850, *Beretning om Fante- og Landstrygerfolket i Norge*, Christiania.
- Suomen Kielen Etymologien Sanakirja 3, 1962, Helsinki. Svensson H. 1934 *II Vaxtemas liv*, Bd.2, red. Carl Skottsberg, Stockholm.
- Tattersall I. 1993, *The Human Odyssey: Four Million Years of Human Evolution*. Prentice Hall, New York. 2002, *The Monkey in the Mirror//Essays on the Science of What Makes Us Human*. Harcourt. New York.
- Thorarinsson S. 1976, "Gjòskulog og gamlar rustir" *II Arbok hins Islenska Fornleifafélags*. Reikjavik.
- Todd J.H. 1867, *Cogadh Gaedhel re Gallaibh* *II Rolls Ser. 48*. London.
- Tomberg M. 1972, *Storfamilijinstitutionen i Finland* *II Nord-Nytt*
- Tvengsberg P.M. 1982, *Gruen suomalaismetsän kaskiviljelystä* *II Kalevalaseuran vuosikirja 62*, Helsinki.
- Tvengsberg P.M. 1995, *Swidden Cultivation, Tillage without Tools* *II Ago Kunnap edit. Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis*, Tartu-Groningen.

113

- Vavilov N.I. 1917, *On the origin of cultivated rye* *II Bulletin of Applied Botany 10*, Leningrad
- Vilkuna A. 1956, *Das Verhalten der Finnen in "heiligen" (piiha) Situationen* // *FF Communications*, vol. LXV 1, 164, Helsinki.
- Vilkuna K. 1953, *Varpå beror den finske svedjebondens kolonisationsformaga?* *II Varmland förr och nu*, 51, Karlstad.
- Walker A. Shipman P. 1996, *The Wisdom of the Bones: In Search of Human Origins*. Alfred A. Knopf, New York.
- Winberg C. 1975, *Folkøkning och proletarisering*. Gøteborg. Wikipedia, oppslagsverk på internet.
- Zohary D. 1971, *Origin of South-West Asiatic Cereals* *II Davis P.H.*,
- Hedge J.C. *Plant life of south-west Asia*, Edinburgh. Zwingle E. 2005, *Italy before the Romans!* *National Geographic*, jan. Washington.

